

կան էլ մարդիկ՝ մեր քաղաքների մէկի բնակիչների չափ։ Բացի այդ մարդերից՝ կային նաև կանայք, բայց ոչ մեծ թուով, այլ այնքան փոքրաթիւ, ինչպէս մեզ ասուեց, որ հակառակ մեր հարեմական դրութեան, եթէ նրանց բաժանելու լինէին, հազիւ յիսուն տղամարդ կարող կլինէին մէկ կնոջ գերին դառնալ և կազմել նրա ընտանիքը։

Նաւում ձյնքան առատութիւն կար, որ կարծես թէ Սպահանի բաղարը մեր առաջն էր։ Մենք ամեն տեսակ պտուղներ ունէինք. ձյնքան էլ կաթ ու կարագ՝ որ կարծես թէ իլիաթների վրանները մեզ մօտ էին։

Այն տեսարանը որ մենք այստեղ տեսանք աւելի ապշեցրեց մեզ քան որքէ ուրիշ բան որ մենք տեսել էինք այն օրից՝ ինչ մենք մեր երկրից դուրս էինք եկել։

—Ա՛, ասացինք մենք, եթէ Շահը միայն մէկ հատ այսպէս նաւ ունենար Կասպից ծովում, նա բոլոր ուռաների հայրերը կայրէր։

—Ինչալլահ, կրկնեցին բոլորը։

Մենք ապրում էինք այն յուսով որ երբ մեր դեսպանը մի անգամ կը հաստատուէր Անգլիայում, դժուար չէր լինի սովորել նաւաշինութիւնը, տեսնելով որ տաճիկները—այն ազգը՝ որին ամբողջ մարդկային ցեղն ընդունում է իբրև էջեր, կարողանում էին շինել, և մէկ էլ յիշելով որ պարսիկները օժտուած են աւելի մեծ հանճարով և ընդունակութեամբ՝ քան ամբողջ մնացած աշխարհը միասին։

Նաւապետը յետոյ իր նայիրներին և պաշտօնեաներին ներկայացրեց դեսպանին։ Նա առանձնապէս ներկայացրեց և մի բժիշկ, որին պատուիրուած էր խնամք տանել մեր առողջութեանը, և մի Ֆրանկ քահանայ՝ որ միակ կենդանի նշանն էր կրօնի, որ մենք տեսել էինք անհաւատների մէջ. որովհետև մենք դեռ ոչ մի Ֆրանկ չէինք տեսել որ գոնէ հանդարտ կանգնած աղօթելիս լինէր։

Քահանան միւսներից տարբերում էր իր սև զգեստով։ Նրա երեսը գերծուած էր ճիշտ ինչպէս միւսներինը և նա անփոյթ կերպով գինի էր խմում։ Բժիշկն էլ իմաստութեան ոչ մի որոշիչ նշան չուներ իր վրայ, բայց քաջայայտ էր որ նա գիտուն մարդ էր, որովհետև զարկերակս շօշափելով և լեզուիս նայելով՝ նա հարցրեց թէ արդեօք ես ցաւ չէի զգում գլխիս այն տեղում որտեղ նա իր մատը դրեց, թէ արդեօք աչքերս չէին այրում և թէ արդեօք ախորժակս չէր գնացել—գուշակութիւններ՝ որ մերզա Անմաղը չէր կարող անել մի ամբողջ

լուսնամասում թէկուզ նրան օգնէին Պարսկաստանի բոլոր աստղագէտներն ու թալիսմանները:

Ծանօթանալով այս խմբի հետ, մենք իջանք ներքևի սենեակները որ աւելի ընդարձակ և շատ էին քան փոքր նաւինը և որոնց մէկում մենք տեսանք երեք հոգի—երկու մարդ և մէկ կին, որոնք անշուշտ աւելի բարձր դասակարգի անձինք էին քան նաւաստիները: Սրանց էլ ծանօթացրինք դեսպանի հետ:

Տիկինը—որովհետև նա անկասկած խանում էր—գարմանալի գեղեցկութիւն ունէր—մի տեսակ գեղեցկութիւն՝ որ բոլորովին տարբեր էր մեր երկրի կանանց գեղեցկութիւնից, որովհետև նա սիրուն էր, որպէս «Ղահիլ լուսնեակ» և մազերը նման էին այն ոռկեթեկին, որից Պարսկաստանում պատրաստում է հարսի գլխանոցը:

Նա չփորձեց իր երեսը ծածկել, երբ մենք և միւս մարդիկը ներս մտանք. քօզ էլ չունէր որ ծածկէր ղէմքը եթէ կամենար: Նա խօսեց դեսպանի հետ առանց շփոթուելու կամ քաշուելու և իսկոյն, ինչպէս հեշտ էր նկատել, գրաւեց նրա սիրտը, գերեց նրան բոլորովին:

Մէհմանդարի միջոցով՝ հետաքրքրուած՝ նա հարցրեց չէրքէզուհու մասին և իր բարի ծառայութիւններն առաջարկեց նրա կացը նաւում հաճելի դարձնելու համար, սակայն դեսպանը հաւատացրեց, որ նա ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի ստրկուհի և որ, եթէ նա կարողանար մի անկիւն գտնել նստելու համար և ոչ ոք էլ չտեսնէր նրան, նա դրանից աւելի մեծ երջանկութեան կարիք չունէր:

Երկու մարդկերանց մէկը «ճանապարհի որդի» էր. ինչպէս արաբները կոչում են ճանապարհորդին: Յայտնի էր որ նա փորձուած անձ էր, որովհետև նրա մազերը սպիտակ էին, թէև նա կարող էր մարդկանց աչքից թաքուն պահել իր գլուխը մի չաւմայով ծածկելով, ըստ արեւելեան ճաշակի ու ձևի: Իր մասին արած պատմութիւնը մեզ համար անհասկանալի էր, որովհետև ինչպէս երեւաց, նա շրջում էր ամբողջ աշխարհում և իր սեպհական ծախքով մի ֆրանկ թագաւորի համար ժողովում էր թոշուաներ, գազաններ, ձկներ, որոնց նա մորթագերծ ա՛նելուց յետոյ յարդով լցնում էր:

Այն բոլէին երբ մեզ տեսաւ, սկսեց զննել մեզ ոտից մինչև գլուխ, կարծես թէ ձիեր և ուղտեր քննելիս լինէր, և երբ իմացանք թէ ինչ գործով էր պարապում, այն ժամանակ միայն հասկացանք նրա հետաքրքրութեան պատճառը: Կասկած չկար որ նայելով մեզ վրայ որպէս օտար աշխարհի կենդանիների, նա տեսնում էր մեր կաշին էլ քերթել ու յարդով լցնել:

Միւս մարդը, ինչպէս մեր մեհմանդարը նրան անուանում էր, մի շահագաջ (իշխան) էր, և բնիկ՝ Սիցիլիա կոչուած այն մեծ կղզու, որի մօտից անցնում էինք։ Ինչպէս երևաց, նրա իշխանութիւնը կայանում էր նրանում, որ նա ապրանք էր բարձել նաւը Անգլիա տանելու և վաճառելու համար։ Նրա պատմութիւնն ինձ յիշեցրեց այն վիճակը որին հասնում են մեր պարսից շահադաւաները Շահի մահից յետոյ, այսինքն նրանք դառնում են թափառական բախտախնդիրներ երկրագնդիս վրայ։

Նրա անձի վրայ քիչ բան կար որ ցոյց տար թէ նա ազնուական տոհից էր, որովհետեւ մինչև անգամ ֆրանկների մէջ էլ նա մի ժանտ ու մթին կերպարանքի տէր մարդ էր և սովորութիւն ունէր իր ձեռքերը տարօրինակ և անվայելուչ ձևով զետեղելու իր անդրավարտիքի գրպաններում—մի սովորութիւն, որ գուցէ իշխանական, բայց և այնպէս ոչ շնորհալի էր և ոչ վայելուչ։ Նրա հետևորդների թւում կար և մի բժիշկ, որին նա վարձել էր գուցէ իր տրամադրութիւնն ուրախ ու զուարթ պահելու, որովհետեւ նա մի որևէ լուրջ զբաղմունք չունենալով՝ առաւօտից մինչև գիշեր նուազում էր իր կիթառի վրայ։

Այս խմբի ընկերակցութեամբ մենք շարունակեցինք մեր ծովային ճանապարհորդութիւնը։ Նաւն այնքան ընդարձակ էր, որ կարծես թէ բաժանուած էր զանազան մահալների (թաղերի) և հետևաբար մենք շատ չէինք կարողանում իրար հանդիպել ինչպէս անում էինք այն նաւում, որը մեզ բերել էր Զմիւռնիայից։ Ես գրեթէ երբէք չէի կարողանում ընկերակցել դեսպանին, բացի ճաշամիջոցներից (որովհետեւ նա ինձ թոյլ էր տալիս սեղանակից լինել իրան և նստել իր դիմաց) կամ երբ նա զբօսնում էր տախտակամածի վրայ. այդ պատճառով ես չեմ կարող առանձին արձանագրութիւն պահել նրա շարժումների մասին, բայց որովհետեւ ես ցանկութիւն ունէի Շահի պատուէրները կատարելու իսկոյն սկսեցի ուսումնասիրել անգլիերէն լեզուն և որքան կարողացայ՝ բարեկամացայ շատ անհաւատների հետ, որպէսզի նրանցից սովորէի իմ տեսած ամեն բաների անունները։

Ես տեսայ որ ոչ ոք չէր զլանում տեղեկութիւններ տալ ինձ, և շուտով սկսեցի միտքս հասկացնելու չափ անգլիերէն խօսել։ Դեսպանն էլ մեծ օգնութիւն էր ստանում իր ուսումնասիրութեան մէջ, նաւում գտնուող բոլոր մարդերից, մասնաւորապէս նաւապետի տեղապահներից մէկից, որի հետ նա մեր տեղմացել էր և որը նրա համար կազմեց հարկաւոր բառերի,

մի տետր և այսպէս մենք լաւ, օգտակար ժամանակ անցկացըրինք նաւում:

Միւրգա Ֆիրուզը, բացի դրանցից, իր ուսման մեծ մասը ստանում էր լուսներես խանութից, որը զարմանալի բան, անշքան ուսեալ էր ինչքան մի դպիր, որովհետեւ նա ոչ միայն կարողանում էր կարդալ, այլ իր կարգացածն էլ հասկանում էր ¹⁾: Նա գրում էր նաեւ եւրոպական ձեռք, բայց թէ արդեօք գերազանցում էր այդ բանում, չենք կարող ասել, որովհետեւ մեր գեղագրութեան միայն ծանօթ էինք, չէինք կարողանում դատել թէ ո՞րն էր լաւ գրութիւնը ֆրանկների մէջ:

Իսկապէս հազնադէպ և հետաքրքիր տեսարան էր տեսնել, թէ այդ գեղանի արարածը ի՞նչպէս էր կարողանում մի մոլլաի բոլոր գործերը կատարել, վերահսկելով դեսպանի մատներին, երբ նա փորձում էր գրել և սովորեցնելով նրան կարդալ այն այլանդակ, խեցգետնի ճանկերի պէս անճոռնի տառերը, որ սովորաբար հանդիպում ենք եւրոպական գրքերի մէջ:

Իմ կողմից, ես ամենակին չկարողացայ թողնել աջից դէպի ձախ կողմ կարդալու սովորութիւնը որովհետեւ այնքան թիւր ու անկարգ են եւրոպացիները որ նրանց ամեն մի գիրքը գրուած է ձախից դէպի աջ և այդ դժուարութիւնն ամեն օր վերսկսում էր երբ ես սկսում էի կարդալ. մինչև վերջը ստիպուեցի մի դնդասեղ անցկացնել իմ ձախ թևիս թեղանիքի մէջ, որպէս յիշեցնող:

Մոհամէդ բէգը խորապէս մտածելով այս խնդրի վրայ և քննութեան ենթարկելով այսպիսի հակասական սովորութիւնը, այն եզրակացութեան եկաւ թէ՛ այն բոլոր մարդիկը որ գետնի վրայ են նստում, ինչպէս պարսիկները, տաճիկներին ու արաբները աջից դէպի ձախ են գրում, իսկ այն բոլորը, որոնք գործ են ածում սեղաններ և աթոռներ, ինչպէս եւրոպացիները՝ գրիչը հակառակ ուղղութեամբ են շարժում:

Ես դեռ պիտի վերապահեմ իմ նշմարները եւրոպական կեանքի զանազան սովորութիւնների մասին—սովորութիւններ, որ բոլորովին հակառակ են մերին—մինչև որ աւելի շատ բան տեսնեմ այդ արտակարգ ժողովրդից. բայց ես չեմ կարող չյիշել որ ամենամեծ դժուարութիւններից մէկը, որի դէմ մենք սկզբում պարտաւորուեցինք կռուել՝ այդ ուսելու ձեւն ու սովորութիւնն էր:

1) Պարսիկները տարբերութիւն են դնում նրանց մէջ, որոնք կարդում և հասկանում են, և նրանց մէջ, որոնք կարդում, բայց չեն հասկանում:

Երբ մտաբերում էինք մեր ձեռքի պարզութիւնը սեղանի վրայ, ուր, սփռոցի վրայ տեսնում է միայն կերակուրը՝ զաւրագան մեծութեամբ անօթների և ափսէների մէջ դրուած նաև զանազան գդալներ հեղուկների համար՝ ոչ ոք չի զարմանալ, երբ ասեմ որ, բոլորովին շփոթւում էինք երբ տեսնում էինք այն բոլորը, որ անգլիացիք գործ են ածում իրանց սեղանի վրայ—սեղան՝ որ ծածկուած է յանցաւորին պատժելու գործիքներով:

Սեղանի վրայ կային ամեն մեծութեամբ և ամեն տեսակի փայլուն շեղքերը ունեցող դանակներ, որոնք իրանց թուով բաւական էին զարդարելու Շահի տնեցւոց բոլորի գօտինները:¹⁾ Կային նաև պէսպէս երկաթէ ճանկեր, ²⁾ որոնք նմանում էին տանջանաց գործիքների՝ աչքեր հանելու կամ մեղապարտների մարմինները ծածկելու համար: Սրանց վրայ աւելացրուած էին ագցաններ, ձուկ կտրելու գործիքներ, սկուալներ (scoops) և ամեն ձևի գդալներ, նաև անքան բազմաթիւ մեքենաներ, որոնց գործածութիւնը մարդ հազիւ իր ամբողջ կեանքում կարող է սովորել, և այդ բոլորն ի՞նչի համար—միայն կերակուրը ափսէից բերանը փոխադրելու համար:

Պիտի երևակայել, որ մենք շատ անշնորհ էին, երբ առաջին անգամ սկսեցինք այս նոր ձևով կերակրուել—մենք՝ որ մանկութիւնից սովորել էինք ամեն բան միայն մատներով վերցնել և հանգիստ ու ապահով կերպով բերաններս դնել առանց սուր գործիքների վտանգաւոր մասնակցութեանը:

Միւրզա Ֆիրուզը հէնց սկիզբից վճռեց յարատեւել, և այդպէս էլ արեցի ես, որպէս զի ազատուէինք ամեն օր անհաւատների ծաղրի առարկան դառնալու մահացումից, որովհետև նրանք կարծես թէ միշտ ծաղրում էին մեզ, երբ մեր սովորութիւնների մէջ նկատում էին մի բան որ հակառակ էր իրանց սովորութեանը:

Մեր առաջին փորձերն աղետալի էին, որովհետև իմ իշխանաւորը դանակն իր ձեռքում բռնելիս՝ գրեթէ կտրեց, բաժանեց իր մատների մէկը, և ես էլ, մոռանալով որ միւս ձեռքումս մի ճանկ ունիմ և մի ըոպէ մատներովս ուտելով ինչպէս իմ սովորութիւնս էր, սոսկալի գործիքը երեսիս խփեցի և քիչ մնաց որ աչքս հանէի:

Յետոյ անվերջ ձևեր կային, որոնց կարիքը մենք չէինք

¹⁾ Գրեթէ ընդհանուր սովորութիւն է Պարսկաստանում գօտու մէջ դանակ կամ դաշոյն խրելը:

²⁾ Պարսիկները պատառաքողին չանգալ (ճանկ) են ասում:

կարողանում ըմբռնել: Վայելուչ սովորութիւն էր որ մեծ ավ-
սէների մէջ դրուած կերակուրը նախ քան ուղղակի բերան
մտնելը, մի շեղում գործէր և դրուէր փոքրիկ պնակների մէջ՝
որ զետեղուած են լինում իւրաքանչիւր հիւրի առաջ. բացի
դրանից, օրինաւոր քան չէր խմել ուղղակի սրուակից,
այլ խմիչքը նախ պիտի ածուէր օժանդակ բաժակների
մէջ, ապա խմուէր. ամեն մի տեսակ կերակուրն էլ իր
առանձին գլխով պիտի ուտուէր:

Անվայելուչ և անկարգ քան է կարագ ուտել, արգանակ
խմելու գլխով՝ կամ արգանակ խմել՝ կարագի շերեփով: Մի
ամբողջ եփած հաւ ձեռքում վերցնելը մահացաւ մեղք է, և ա-
ւելի մեծ մեղք է դրա մի կտորը հրամցնել սեղանակցիդ, ինչ
որ մեզ մօտ շատ բարձր պատիւ է համարւում:

Վերջապէս մեր տեսած բոլոր նորութիւնները նկարա-
գրելու համար հարկաւոր է աւելի մեծ համբերութիւն՝ քան
այժմանը որ ունիմ ես Մարգարէի անարժան ծառաս. ուստի
ես վճռեցի այս նիւթի վրայ իմ արած դիտողութիւններս
դեռ յիշողութեանս մէջ պահել, որպէս զինրանց դուրս բերեմ,
ինչպէս այն ժամանակ՝ երբ ճակատագիրը մեզ կրկին ողջամբ-
կը հասցնի մեր երկիրն ու մեր տները:

Գլ. Ժգ.

Դեսպանութիւնը մեկնում է Մալտայից, անցնում է Ջիբրալտար նեղուցից
և տեսնում է Անգլիան:—Հաջի Բաբան նկարագրում է մի քանի տեսա-
րաններ նաւի վրայ:

Դէրվիշների կղզուց մեր հեռանալու առաւօտը, երբ մենք
զարթնեցինք և նաւի տախտակամածից նայեցենք մեր շուրջը,
խիստ զարմացանք, տեսնելով ծովը որքան մեր աչքերը կարո-
ղանում էին զօրել, ծածկուած ամեն մեծութեան նաւերով, ո-
րոնց բոլորին էլ կարծես մէկ միտք, մէկ մարդ, նոյն ուղղու-
թեամբը յառաջ էր մղում, թէպէտ մենք հչ մի տեսանելի նշան
չէինք գտնում երկնքում, որով նրանք առաջնորդուելիս լի-
նէին:

Այդ անհասկանալի հանգամանքը բացատրուեց, երբ մենք
տեսանք որ Ֆրանկներն էլ մեզ պէս ղէր(է¹) ունէին, և որ
նրանք առաջնորդւում էին ղէպի այդ կողմը մի գործիքի մի-

¹) Մէկկայի կողմը:

ջոցով, որը մինչև մի աստիճան մեր դէրլէ նմայի ¹⁾ գործն է անում, որով Ալլահի օրհնութեամբ, ամեն մի ճշմարիտ հաւատացեալ կարող է ուղիղ կողմը գտնել դէպի Մէկկա:

Այդ նաւերը տեսնելով՝ մենք սկզբում կարծեցինք թէ գուցէ դրանք միասին կազմում էին Անգլիայի մի մասը և թէ գուցէ ծովային այս կալուածքը կամ տէրութիւնն էլ հէնց այն է որի մասին անհաւատները Պարսկաստանում պարծանքով խօսում էին, որպէս իրանցը: Բայց մենք կրկին սխալուած էինք, որովհետեւ, ճրքան զարմացանք, երբ տեսանք որ այդ նաւերը բեռնաւորուած էին ապրանքներով՝ Անգլիա տանելու համար, և որ այն մեծ նաւը որի մէջ էինք, նշանակուած էր պաշտպանելու նրանց մեր ծովային ճանապարհորդութեան միջոցին:

— Բայց, ասաց դիտպանը, յանուն Ալլահի, միթէ սով կայ ձեր երկրում, որ այս բոլոր նաւերը գնում են այնտեղ, կամ միթէ անգլիացիք այնպիսի անմիտ, ապուշ մարդիկ են որ իրանց համար ոչինչ չեն կարողանում շինել և որ օտար ազգերն են պարտաւոր նրանց մատակարարելու ամեն բան: Իսկապէս երբ մէկ նաւ Ռուսաստանից Ռաշտ է հասնում և մէկ ուրիշն էլ Հնդկաստանից Արուշիր՝ ամբողջ երկրում դրա մասին խօսւում է որպէս մի դիպուածի մասին, և նրանք մեզ համար բերում են այնքան ճութ, շաքար, սուրճ, լեղակ և ուրիշ այլևայլ ապրանքներ՝ որքան բաւական կը լինին շատ ամիսների համար:

Մէհմանդարը փոխանակ վշտանալու որ իր երկիրը այդքան կարօտութեան մէջ էր և այնքան կարիք ունէր նաւերի և ապրանքների, կարծես թէ, ընդհակառակը փառք ու պատիւ զգաց և աշխատեց մեզ համոզել որ, իսկապէս այդ ցոյց էր տալիս իր երկրի հարստութիւնն ու աջողութիւնը:

Մենք աւելի ու աւելի շփոթւում էինք, երբ տեսնում էինք այդ բոլոր բաները և մեր անհամբերութիւնը այդ արտակարգ ժողովրդի երկիրը հասնելու համար՝ աւելի և աւելի շատանում էր: Մեր ժամանակը, (ինչպէս մեզ թւում էր) անցնում էր մի բանի ազդեցութեան տակ՝ որ աւելի վեր էր քան մարդը: Օրերով ու շաբաթներով մենք կենում էինք մի ջրային աշխարհի մէջ տեղում և գնում էինք, Ալլահը գիտէ, թէ ուր: Մենք ապրում էինք մի-երկու մարդկանց հաւաստիացումներով. նրանք բացի մի քանի նկարներից, խզմանքներից և նշաններից, որ գծուած էին թղթի մեծ թերթերի վրայ, ոչ մի ուրիշ ապացոյց չունէին մեզ ցոյց տալու թէ մենք կրկին կը տեսնէինք

¹⁾ Մի կողմնացոյց—գործիք՝ որով ստուգւում է Մէկկայի կողմը:

մարդկային էակներ և թէ մի անգամ ևս կը վայելէինք երկրի վրայ ապրելու երանութիւնը:

Սրանցով, նրանք կեղծում էին բացատրել, որ իբր թէ երկիրը կտր է, որ դրա վրայից անցնում են որոշ գծեր, որոնց մի քանիսի վրայից անցնելուց յետոյ, մենք մի առաւօտ մեզ անպատճառ Անգլիայում կը գտնէինք:

Էլ ի՞նչ կարող էինք անել, եթէ ոչ հաւատալ նրանց ասածներին:

Նրանց վարդապետութիւնը աւելի տարօրինակ և ապշեցուցիչ էր քան որ և է ուրիշ վարդապետութիւն, որ մենք լսել էինք մեր ամենակորովամիտ մոլլաներից, մենք վճռեցինք, որ եթէ նրանց հաշիւները ուղիղ դուրս գային, հրատարակէինք մեր երկրում, ու նրանց համարէինք ափսոսի մարդարէներ ու աստեղագէտներ՝ որոնց նմանը չէին երևացել Ջէմշիդի օրից:

Շատ ցերեկներ ու գիշերներ նաւելուց յետոյ, ցամաքը վերջապէս երևաց: Մենք խարխալ ձգեցինք մի մեծ մեկուսացած ժայռի մօտ, որին անգլիացիք կոչում էին Ջիրբալտար, բայց որի մասին մէհմանդարը մեզ հետ խօսելիս՝ հաւատացրեց որ դա մի անգամ պատկանելիս է եղել Իսլամի որդիներին: Նա ցոյց տուեց մեզանից հեռու, հակառակ ափում ընկած ցամաքի մի երկար շարք, որտեղ, նրա ասելով, ընտելում էին մահմեդականներ:

Երբ օտիպեցինք նրան մեզ աւելի տեղեկութիւններ տալ այդտեղի մասին, նա ասաց որ Թարիք բէն Ջէյհադ անունով մէկը—մի համբաւաւոր արէնխոր ¹⁾ որը մի զօրապետ էր մեր նախնի խալիֆների մէկի օրով՝ զրաւել էր այդ տեղերը ան ժամանակուայ անհաւատների ձեռքից և նրա անունով այդ տեղը կոչուել էր Ջիրբէլ (Թարիք կամ Թարիքի լեռան):

Այս պատմութիւնը լսելով, մենք վեր ոլորեցինք մեր բեխերը, և իսկոյն աշխատեցինք մուսուլմանների զօրութեան մասին աւելի լայն ու տպաւորիչ գաղափար տալ նաւում գլուխուղ մեր բարեկամներին:

Կրկին մենք նաւեցինք, բայց հակառակ բաժու պատճառով՝ երկար ժամանակ անցնում էինք մի նեղ անցքով, որը մեր յիշողութեան մէջ բերեց Բաբէլ Մանդէբը ²⁾ որ տանում

¹⁾ Արէնխոր նշանակում է երկաթ ուտող. հերոսներին սովորաբար Արէնխոր են ասում:

²⁾ Այս բառը արաբերէն «արտասուքի դուռ» է նշանակում. արաբները մեռած էին համարում նրանց՝ որոնք վստահանում էին այդ նեղուցից անցնելու վստաքին հանդիպել:

է դէպի սուրբ Մէկկա, և մենք «Արտասուքի դրան մուտք» կոչեցինք մեր ծովային ճանապարհորդութեան այս տեղը:

Այս նեղուցից անցնելով, մենք շարունակեցինք մեր ընթացքը և շատ օրեր գնում էինք աւելի սառն եղանակում՝ երբ մի հանգամանք տեղի ունեցաւ որ մեզ ներշնչեց այն յոյսը, թէ մեր ճանապարհորդութիւնը իր վախճանին հասնելու մօտ էր:

«Գազանի և թռչունի կաշին լցնող» ճանապարհորդը, որի հետ մենք շատ մտերմացել էինք, յայտնապէս թշուառ էր զգում իրան. նրա թշուառութեան պատճառը իր տարիքի անբերկրի մի նշանն էր—այսինքն իր սպիտակ մազերը:

Իր գլխի մազերը համեմատելով մեր մօրուքների հետ, նա հետաքրքրուեց իմանալ թէ ի՞նչ հնաճրով էր որ մենք՝ ծեր ու երիտասարդ, կարողանում էինք այդպէս փայլուն սևութեամբ պահել միշտ մեր մազերը, մինչդեռ ինքն ինչ էլ որ աւում էր՝ չէր կարողանում արգելք դառնալ իր մազերի սպիտականալուն:

Նա մեզ հասկացրեց, որ ընդհանուր աշխարհը իր մազերի սպիտակութեանը նայելով՝ իրան աւելի ծեր էր համարում քան իսկապէս էր. մինչդեռ նա հաւատացրեց մեզ որ ինքը դեռ երիտասարդութեան առոյգ ու թարմ հասկում էր: Նա ասում էր, որ եթէ կարողանար որևէ արհեստական միջոցով ի բաց դարձնել այդպիսի անարդարութիւն՝ զգում էր որ իրաւունք ունէր այդպէս անելու:

Մենք հաւատացրինք նրան, որ Պարսկաստանում մեզ էլ նոյնպէս ազդում է տարիքը, որ մենք էլ ատում ենք սպիտակ մազերը, և որ այդ պատճառով, անյիշելի ժամանակից սկսած՝ մենք գործ ենք ածել որոշ ներկեր, որոնց միջոցով ծերերի մօրուքները նոյն տեսքն են ստանում ինչպէս երիտասարդների: Մենք ասացինք նաև, որ մեր մէջ ոմանք գերադասում են լոկ հինայի գործածութիւնը որը մի գեղեցիկ կարմիր կամ նարնջի գոյն է տալիս, և ոմանք էլ՝ ճաշակով աւելի դժուարահաճ՝ գերադասում են մինակ լեղակի տերեղ որ կապոյտ գոյն է տալիս. սակայն ընդհանրութիւնը այս ներկերի երկուսն էլ խառն է գործածուում, որից դուրս է գալիս սիրուն փայլուն սև գոյն: Յետոյ հարցրինք ճանապարհորդից թէ ինքը ի՞նչ էր մտածում գործածել—կարմիրը, կապոյտը, թէ՛ սևը:

Նա կարծես սոսկումից ցնցուեց, երբ լսեց կարմիր գոյնի մասին, և երդուեց որ ինքը կը գերադասէր իր սպիտակ մազերը. բայց յետոյ ցանկութիւն յայտնեց սև ներկը գործածելու, միայն թէ, ինչպէս երևաց, ուզում էր իր հայրենակիցնե-

րից գաղտնի պահել, որպէսզի իր հայրենի ավերը հասնելու, երևար երիտասարդութեան բոլոր գոյնովը:

Հաշէմը—ղեկականի սենեկապետը—խոստացաւ պատրաստել հարկաւոր եղած ներկերը՝ նորոգելու համար այս անհաւատի գլխի մազերը, բայց հրճան զարմացանք, երբ, հետեւեալ առաւօտը, փոխանակ նրան նոր գոյնով տեսնելու, տեսանք որ նրա գլուխը ծեփուած էր ճարպով. և ճարպը ծածկուած էր այն սպիտակ փոշովը, որը գործ են ածում ֆրակները: Մենք կարողացանք լաւ տեսնել որ հինան լաւ ծծուել էր նրա մազերի մէջ, և որ, եթէ նա իր գլուխը սպիտակ փոշով կամ ճարպով պատած չլինէր՝ նրա մազերը կրակի գոյն կունենային: Երբ մենք Հաշէմից հարցրինք թէ ինչո՞ւ չէր ներկել լեղակի տերևով, որով բոլորովին սևացրած կը լինէր. բայց բանից դուրս եկաւ, որ ներկի նիւթը ծովի խոնաւութիւնից կորցրել էր իր յատկութիւնը, և հետևապէս «թուշունի կաշին լցնողի» գլուխը դատապարտուել էր սերտ կարմիր ֆալու:

Պարզ էր որ այս աղէտը նրա համար սաստիկ մահացուցիչ էր, քանի որ նա տեսնում էր որ իր երկրում, կարմիր մազը շատ խայտառակ, անարգ գոյն ¹⁾ էր համարուած. մէկ էլ որ նա այդ գոյնով էր երևում խանութի առաջ, որի աչքում նա. յայտնի էր, ցանկանում էր բարձր դիրք ունենալ: Սակայն բարեբախտութիւն էր թէ նրա և թէ մեզ համար, որ Անգլիան պիտի շուտով տեսնուէր. և այդ նոր ու հետաքրքիր երկրի հեռապատկերը մեր ուղեկցի թշուառութիւնը, նրա կարմիր մազերի ծաղրը:

Անհաւատները, ինչպէս երևաց, ողջունեցին իրանց երկրի առաջին տեսքը գրեթէ նոյնքան հրճուանքով որքան մենք, և այս հանգամանքը հաստատեց մեր այն ենթադրութիւնը թէ, դիպուածն ու ճակատագիրը շատ աւելի մեծ դեր էին կատարում մեր այնտեղ ընկնելու գործի մէջ, քան այն դիտողութիւնները, գծերը, երկրաչափական անկիւնները և աստեղագէտների մեծաթերթ թղթերը, որոնց հետ ծանօթացել էինք:

Քաջայայտ էր, որ նրանց դիտողութիւնները (և այդ մի յայտնութիւն էր որ մեծ հրճուանքով ամենից առաջ արել էր Մոհամէդ բէգը) բոլորովին կախուած չէին նրանց՝ երկնային երկրների մասին ունեցած գիտութիւնից, որովհետեւ ծովը ձգելով երկար պարանի ծայրին կապուածմի կտոր

¹⁾ Այս դարու սկզբներում—այն օրից որ այս գիրքը գրուել է կարմրաճերմակ և ուրիշ կարմրագոյն մազերը մոգա են դարձել, մանաւանդ կանանց մէջ:

արճիճ՝ նրանք տեսան որ մենք մօտ էինք ցամաքին, և ծովի յատակը՝ այսինքն խորութիւնը չափելով իմացան արճիճին կպած ցեխի տեսակից՝ որ դա պատկանում էր Անգլիային:

Խաւար ու տխուր Անգլիայի մասին մեր լսած բաներից մեծ մասը ճշմարիտ էր՝ որովհետեւ սկզբում երբ մեզ ցոյց տուին նրա ծովափը, մենք, փոխանակ տեսնելու այնպիսի պայծառ ու արեւափայլ լեռներ, որոնց մեր աչքերը սովոր էին մեր երկրում, տեսանք մի ցած գիծ, որ ընկած էր հորիզոնի շուրջը՝ ծածկուած ամպերով ու գոլորշիներով. դա էր Փրանկների երկիրը:

Յետոյ մեզ համար իսկոյն բացայայտ եղաւ այն ինչ որ ցարդ անհասկանալի էր, այսինքն թէ ինչու այս անհանգիստ մարդիկը պիտի թողնէին իրանց տները, հեռանային իրանց հայրենիքից և իրանց զգէին այդքան վտանգների և դժուարութիւնների մէջ:

Մենք մէկ յարմարութիւն ունէինք, որ նրանք չունէին և առանց որին մարդուս կեանքը քիչ արժէք ունի: Այդ այն էր, որ մենք տեսնում էինք և վայելում էինք արևը, և նրանք բաւական խելօք էին հասկանալով որ, այդ բարիքը աւելի մեծ, աւելի թանկ էր, քան որևէ ուրիշ բարիք:

Ծիշտ է, մէհմանդարը աշխատում էր ուրիշ կերպ բացատրել ասելով, որ եւրոպական ազգերի մէջ այնպիսի շահեր գոյութիւն ունին, որոնց մասին գաղափար անգամ չունէինք—շահեր՝ որոնց պատճառով այդ ազգերի գլխաւորներից մէկը՝ Անգլիան պտրտաւոր է պատգամաւորներ ուղարկել աշխարհի բոլոր կողմերը—որչափ էլ որ իր անմիջական շրջանից հեռու լինի—բարեկամութիւն հաստատելու և իր վաճառականութիւնն ընդարձակելու համար:

Մենք, ոչ մի կերպ չէինք ընդունում այս պատճառաբանութիւնը, ոչ էլ ընդունում էինք թէ, որևէ շահ՝ որ Փրանկները ունէին, կարող էր մրցել այն շահերի հետ, որ շարժում, յուզում էր մեր լայնատարած, կարևոր և հին թագաւորութիւնը:—Օրինակի համար, ասաց Միրզա Ֆիրուզը մէհմանդարին, եթէ դուք խօսէք արտաքին յարաբերութիւնների մասին, ինչը կարող է համեմատուել մեր չափոքների ¹⁾ մէկի հետ, որ կատարւում է մի հարևան նահանգի վրայ: Այն բոլոր կին ու մարդ ստրուկները, ուղտերը, ձիերը, մատակները, ոչխարները, ինչպէս և ջորաբեռ գլուխները որ մենք յաղթութեամբ յափշտակում ենք ու տանում այդպիսի դէպքերում, իսկապէս քաջագործութիւններ են, և երբէք չեն կարող համեմատուել մի քանի անմօրուք անհաւատների վէճերի և կռիւների հետ, որոնք գրում, բանակ-

1) Աւաղակային արշաւանք արան-թարան:

ցում, խօսում են, երբեմն էլ ամիսներով ու տարիներով շատ բառեր գործածում մի որևէ բանի իրաւունքի մասին՝ նախ քան հարուածները գալը։ Եւ եթէ դուք խօսում էք ընտանեկան գործերի մասին, լինչ են այն անհատների մասը շահերը, (որոնք գործում են միմիայն իրանց վայելչութիւնների համար) որ համեմատուեն մի ամբողջ ազգի աշխատութիւնների և ճիգերի հետ,—մի ազգի որ ճիգ է թափում, շատացնել վայելքներ ու հարստութիւն մի մեծ թագաւորի համար ինչպէս մերը, որը, փոխանակ շնորհակալ լինելու մեր կրած նեղութիւնների համար, մեծ պատիւ է արած համարւում երբ ընդունում է մեր նուիրարեութիւնները և մեր կեանքի ու կայքի հարկատուութիւնը։

Մենք զուր էինք վիճաբանում, որովհետեւ ոչ մի կերպով չէինք կարողանում մէհմանդարին համոզել, որ իր երկիրը և իր կառավարութիւնը ամենալաւը չէին աշխարհում։ Նա միշտ իր խօսքը վերջացնելով ասում էր.

—Սպասեցէք մինչև տեսնէք Անգլիան. դուք յետոյ կը դատէք ձեր աչքով և կ'ասէք ինձ թէ ճշմարտութիւնն է ժողովուրդը—անգլիացիները, թէ՞ պարսիկները։

Գլ. Ժդ.

Նրանք հասնում են Պլիմը—Նրանց առաջին տպաւորութիւնները, երբ տեսնում են մի անգլիական քաղաք։—Հոտլի եւ քարվանսարաի տարբերութիւնը։

Վերջապէս մերնաւը խարխախ ձգեց, և ոչ ոք չհետաքրքրուեց, ոչ ոք կարծես փոյթ չարեց ստուգելու թէ արդեօք ժամը բարեյաջմոյ էր խարխախ ձգելու համար թէ չէ, և առանց մի բոպէի խորհրդածութեան նետուեց խարխախ և մեր վիճակը որոշուեց։

Բայց նախ քան մեր ծովափին մերձենալը, մենք հաղորդակցութիւն ունեցանք ցամաքի բնակիչների հետ որոշ դրօշակների միջոցով, որ բարձրացրուած էին կայմերի վրայ։ Նաւապետը հաւաստիացրեց դեսպանին, որ մեր ժամանումը մի քանի ժամուայ մէջ կը յայտարարուէր Անգլիայի թագաւորին, չնայած որ մայրաքաղաքը առ նուազն այնքան հեռու էր նաւահանգստից, որքան Թէհրանը Սպահանից։

Այս հնարքը մեզ շատ սքանչացրեց. բայց մենք շատ քիչ էինք հասկանում թէ դա լինչպէս էր կատարւում, չնայած որ Մահմէդ բէգը մեզ հաւատացնում էր որ իբր թէ անգլիացիք սկզբում սովորել էին այդ պարսիկներից, որովհետեւ նա յիշեցրեց մեր հին պատմութեան այն մասը, որ վերաբերում էր բա-

նակալ Զոհադի անկմանը, ասելով որ այդ դէպքը (անկումը) պատահեց նրանով, որ լեռների գլխներին կրակներ վառուեցին, որոնք ծառայեցին որպէս նշան ժողովրդի ընդհանուր յարձակման և նրա (Զոհադի) մահուան:

Ինչէն, մենք շուգով տեսանք այդ հնարքի օգուտը, որովհետեւ փոխանակ պարտաւորուելու քառասուն օր նաւում մնալ, ինչպէս մեզ սրանից առաջ սպառնացել էին, երկու ժամ չանցած՝ մեր տուած նշանների պատասխանը ստացուեց և մեզ կատարեալ իրաւունք տրուեց ցամաք իջնել և գնալ անգլիական մայրաքաղաքը:

Սա իրաւ, երջանիկ օր էր մեզ համար: Մինչև անգամ առանց մեր աստեղագէտի թոյլտուութիւնը խնդրել մտածելու, դեսպանը խսկոյն վճռեց իջնել նաւից: Նա հրամայեց իր հետեւորդներին պատրաստուել մեր ուղևորութեան համար, հաւաքել մեր բեռները և չմոռանալ թամբերը, սանձերը և ձիերին վերաբերեալ իրերը:

Մենք ղինուեցինք: Ատրճանակները մեր գօտիներում, թրերը մեր կողքերին կախ արած և իւրաքանչիւրիս ուսին մի նիզակ կամ հրացան՝ մենք համարձակ կերպով իջանք նաւից և մտանք մեզ համար պատրաստուած նաւակների մէջ:

Մենք սիրով բաժանուեցինք մեր նաւի միջի բարեկամներից, որովհետեւ թէպէտ նրանց գործը կռուել, զարկել ու զարկուելն էր՝ այնուամենայնիւ նրանք խաղաղութեամբ և բարեացակամութեամբ էին վերաբերում դէպի մեզ:

Կարմրահեր ուղևորը դեսպանի պաշտպանութեան ներքոյ ափ իջաւ, և մենք, վերջապէս, ընկերակցութեամբ մեր թարգմանչի, որն այժմ մեր մէհմանդարն էր եղել՝ հեռացանք նաւիցը, մինչդեռ միևնոյն ժամանակ օդը թնդացրին մի քանի թնդանօթներ՝ դէպքը յայտարարելու համար:

Չէրքէզուհին, որն իր անկիւնից չէր շարժուել նաւը մտած ժամանակակից ի վեր, այժմ Մահբուբի և Սէյիդի առաջնորդութեամբ ցամաք իջաւ մի առանձին նաւակով դեսպանի մեկնելուց յետոյ:

Այն կարճ ժամանակամիջոցում որ մենք եղել էինք եւրոպացիների մէջ, մենք մի տարբերութիւն նկատեցինք մեր և նրանց մէջ—տարբերութիւն՝ որ մեզ շատ զարմացրեց: Այդ այն յարգանքն ու պատիւն էր որ նրանք տալիս էին կանանց: Նրանք պաշտում էին օսկեհեր խանըմին, որ իրանց ուղեկիցն էր եղել: Նրա երևալուն պէս, ամեն մարդ կանգնեց, և ոչ ոք կարծես չէր մտածում իր կամ ուրիշի մասին, մինչև որ նա նստի ամենայարմար և ամենահանգիստ ձևով: Եթէ նա զնում էր

նաւի տախտակամածի վրայ, այնտեղի պաշտօնեաները կամ մարդիկը ոչինչ չէին խնայում նրա հանգստութեան ու յարմարութեան համար. նոյնքան ուշադրութեան ու խնամքի կարող էր արժանանալ և Դիլֆարիբը, եթէ նա էլ իրան այդ խանրմի պէս պահէր ու ցոյց տար, թէ և մինչև անգամ նրա առանձնակեցութեան մէջ էլ, ոչ մի օր չէր անցնում որ նրա մասին չհետաքրքրուէին, թէ արդեօք ամեն բան նրա ցանկութեան համեմատ էր, թէ արդեօք նրա համար պատրաստուած կերակուրը նրա ճաշակին յարմար էր, և թէ արդեօք էլ ի՞նչ կարելի է անել նրան, աւելի երջանիկ պահելու համար:

Այս դիտողութիւնները հաստատուեցին այն կարճ ժամանակամիջոցում որ մենք նաւումն էինք եղել, նախ քան մեր Պըլիմըթ ժամանելը, որովհետև հէնց որ նաւի խարխիւլը վայր իջաւ իսկոյն կանայք նաւակներով մօտեցան նաւին և նրանց թոյլ տրուեց տախտակամածի վրայ բարձրանալ: Այդ կանայք, ճշմարիտ է, թէպէտ ամենագեղեցիկներից չէին, ոչ էլ ազնուազարմ, այնուամենայնիւ մարդիկ պատշաճ քաղաքավարութեամբ էին վերաբերում դէպի նրանց:

Սաադին ասում է, — «Ինչքան որ պտուղն արգելում է՝ այնքան ցանկալի է դառնում»: Եւ այդպէս էլ եղաւ չէրքէզուհու առանձնակեցութեան դէպքում, որովհետև այն ըողպէին, երբ նա երևաց՝ գրեթէ անթափանցելիօրէն ծածկուած՝ նաւի ընդեր մարդիկը պատրաստ սպասում էին նայելու, տեսնելու նրան: Լաւ էր որ դեռպանը վկայ չեղաւ այս տեսարանին, ապա թէ ոչ նրա բոլոր զայրոյթը կը գրգռուէր և նա որ այժմ թագաւորի ներկայացուցիչն էր համարում իրան, դուցէ նոյն պատիւը պահանջէր իր ստրուկուհու համար, որպիսին տիեզերքի ապաւէնը պահանջում է իր կանանց համար, երբ նրանք դուրս ես գալիս հասարակութեան մէջ ¹⁾:

Բայց հարց է թէ այդպէս ղուրուղը նշանակութիւն կունենամյ անհաւատների համար, որոնց մէջ կանանց մերկ երեսին նայելը այնքան սովորական բան է որքան որեւէ ուրիշ «արտօնեալ մահն» նայելը:

Դէպի ափ նաւարկելիս մենք այնպիսի զգացում ունեցանք՝ որպիսին կարծում կունենայ ամեն մի հաւատացեալ երբ, որոնելով իր հոգուն՝ գտնում է և մինչ յաւիտեան նստում է կաթնահոս գետի մօտ եօթերորդ երկնքումը:

¹⁾ Նախ քան Շահի կանանց պալատից դուրս գալը, յառաջագոյն քաղաքում յայտարարւում է և հրամայւում, որ ոչ ոք չպէտք է երևայ, եթէ չէ ուզում մեռնել: Այս կոչւում է Ղուրուղ:

Թէպէտ մեր տեսած բաները մեր կարծիքով անմաքուր էին և պղծուում էին յաւիտենական կրակին դատապարտուած մահկանացուների ներկայութիւնից՝ այնուամենայնիւ մեր սրբ-տեղը բացուեցին, գուարթացան՝ երբ մեր աչքերն ընկան կա-նաչ դաշտերի, թարմ ծաղիկների և հոսող ջրի վրայ: Յիրաւի տեղ տեղ երևացող փերթերն այնքան կանաչ էին որքան են Պարսկաստանի կանաչները:

Մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին բազմաթիւ տներ, որոնք բոլորն էլ ներկուած ու գեղատաշտուած էին այնպէս որ կասես թէ նրանք պատրաստուում էին մի Շահ ընդունելու համար: Մենք ցամաք իջանք մեծ բազմութեան մէջ, որ նոյնքան հե-տաքրքրութեամբ ցանկանում էր մեզ տեսնել որքան իրանի Ժո-ղովուրդը՝ անգլիական դեսպանութիւնը Պարսկաստան մտնելիս:

Բայց այստեղ կարծես թէ ոստիկանների կատարեալ բա-ցակայութիւն կար. ֆէրաշներ չկային որ ճիպոտներով քշէին, հեռու պահէին ամբոխին. ոչ մի հարուած չէր տրուում մէկին, ոչ մի ոտ չէր վեր բարձրացնուում... Եթէ մեր երկրում ամբո-խը ծաղրէր անգլիացիներին մօրուք չունենալու համար, ինչ-պէս այստեղ մեզ ծաղրում էին ունենալու համար, էլ ճիպոտ-ների հարուածներին վերջ չէր լինի. բայց այստեղ ոչ մի բան չէին անում արգելելու անհաւատների նայուածքները կամ փա-կելու նրանց բերանները. նրանք ուզում էին հանգիստ կերպով ծիծաղում էին, կարծես թէ երբեք հատուցում կամ պատիժ չլինէր նրանց համար:

Մէհմանդարը կառքեր էր պատրաստել մեզ քարվանսա-րան տանելու: Այդ կառքերը մի տեսակ տանող մեքենաներ էին որ բոլորովին նոր էին. որովհետեւ մենք թէև Պոլսում տեսել էինք տաճկական արաբաներ, սակայն նրանք ոչինչ էին համեմատած սրանց հետ: Սրանք մեզ այնքան արագութեամբ էին տանում, որ շնչներս կտրուում էր: Նախ քան մենք կարո-ղացանք ստուգել թէ ի՞նչ տեսակ մեքենաների մէջ էինք դու-ել և թէ ի՞նչպէս էր որ մենք տարւում էինք այդքան ապշե-ցուցիչ սրընթացութեամբ՝ արդէն քարվանսարայի դուռն հասած՝ իջել էինք:

Ամեն անգամ երբ մէհմանդարը մեզ հետ խօսել էր քարվանսարայի մասին, մենք կարծել էինք թէ տեսնելու ենք մի շինութիւն, որ բաց էր ամեն մարդի և զազանի հա-մար, որ կը կամենար մտնել և իւրացնել որևէ մէկ դա-տարի սենեակը կամ ախոռը, բացի նրա բարեպաշտ հիմնադ-րից, ոչ ոքին շնորհակալ լինելու: Բայց որքան զարմացանք, երբ իջանք մի տան դրան առաջ, ուր կանգնած էին դա-

նագան անուն ու պաշտօն ունեցող ֆրանկներ՝ գլուխները բաց, և երկու երեք էլ կանայք առանց քողի—բոլորը պատրաստ մեզ ընդունելու: Նրանք մի տեսակ թափօր կազմելով դեպպանի առաջից գնացին մինչև հասան մի սենեակ, որ զարդարուած էր հայելիներով և շրջապատուած էր այնքան բազմաթիւ զարդերով, որ այժմ անկարող եմ մի առ մի յիշել:

Մէհմանդարն ապա մեզ ասաց թէ առ այժմ այդ պիտի լինէր մեր բնակարանը և աւելացրեց որ ինչ ժամանակ մենք որեւէ բանի կարիք կը դպայինք, միայն պիտի քաշէինք մի թել որ կախուած էր պատից և մեր հրամանը կատարելու համար կ'երևային ստրուկներ աւելի շուտ, քան մինչև անգամ այն ջիւները, որ ցցւում էին Ալադդինի առաջ նրա հրամանները կատարելու:

Այս բոլորը մեզ ապշեցնում էր:

Այստեղ մենք գտնւում էինք մի տան մէջ, որի նմանը ոչ մի պարսկական Շահ Նուշիրուանի օրից երազում էլ չէր կարող տեսած լինել—մի տուն՝ որի մէջ աւելի ճոխ փարթամութիւն կար, քան մեր ամենափառաւոր պալատներում: Պատուհանների ապակիները ամենամաքուր տեսակիցն էին, գորգերն անքան քիչ նշանակութիւն ունէին, որ ամեն մարդ կօշիկներով էին ման գալիս նրանց վրայ. պատերը զեղեցիկ կերպով նկարուած էին և սենեակներում այնքան աթոռներ կային, որ կը բաւականանային թէհրանի բոլոր մեծամեծների համար նրանց վրայ նստելու: Մի խօսքով այդ տան մէջ այնքան ճոխութիւն և առատութիւն կար, որ երկար ժամանակ չէինք կարողանում համոզուել զրա վրայ նայելու քրպէս բնակարանի՝ որ պատրաստուած էր մի օտարականի համար:

Մնաց բարեհալ, վերջին բարե, ու մեծահոշակ, գովեալ հիւրասիրութիւնդ արեւելքի, մնաց բարեհալ, եթէ այս է ձեռք, որով եւրոպացիները ընդունում են օտարականին:

Սակայն ինչ որ աւելի ևս տարօրինակ էր, այն է՝ թէ մենք հազիւ մի քանի բոլէ էր ինչ մտել էինք այս տունը և արմանքի ու զարմանքի մէջ էինք՝ երբ ներս եկաւ մի զեղեցկազէմ անգլուհի և մէհմանդարի միջոցով մեզանից հարցրեց թէ արդեօք չէինք կամենայ «տեսնել մեր անկողիները»։ զոնէ մենք այդպէս հասկացանք նրան: Մենք ուրիշ տեսակ անկողին մասին պաղափար չունէինք բացի այն տեսակից, որ մեզ հետ տանում ու փութում էինք զետնի վրայ. ուստի ամենայն յօժարութեամբ շտապեցինք տեսնելու անկողինը և նոյնպէս մի ուրիշ առարկայ որ անչափ զարմացրեց մեզ:

Շահի գահը որի վրայ նա բազմում է դատաստան անելու

և դողացնելու ամբողջ աշխարհը՝ մէկ ծայրից մինչև միւս ծայրը, աւելի փառաւոր չէր քան այն անկողինը որ որոշուել էր դեսպանի համար: Մահճակալի օրինակը գուցէ վերցրել էր մուղուլների «սիրամարգի գահից»: Չորս սինեակները վրայ որ տարօրինակ կերպով շինուած էին փայտից, բարձրացրուած էր թանկագին կտորներից մի ամպովանի, որից կախուած էին այնպիսի լայն ու ճոխ վարագոյրներ որոնց նմանը կախուած են Թէհրանի մեծ դահլիճում: Նրա վրա դրուած էին ամենափափուկ և ամենաթարմ ներքնակները, որոնց վրայ դիզուած էին բարձր թեք ընկնելու համար:

Անգլիայի «լուսներես դուստրը» առաջարկեց որ դեսպանն այստեղ անցկացնէր գիշերը, և նրա հրաւերը, ինչպէս սպասելի էր, ազահութեամբ ընդունուեց—մի հանգամանք՝ որին նա՝ անգլուհին, ինչպէս երեաց, լաւ վարժուել էր, որովհետեւ նրա երեսի վրայ չերեաց ժպիտի կամ շիկնելու ամենաթեթեւ նշոյլը:

—Ալլահ իլ Ալլահ, գոչեց Միրզա Ֆիրուզը. ես ապշել եմ: Աղտեղութիւն ուտելն մէկ բան է և ուտել այս ձևով՝ մի ուրիշ բան: Եթէ ամեն մի քայլափոխում պղծութիւնը մեր աչքի առաջ գար, ես պիտի ասեմ, որ մենք լաւ բարեբախտութեան ենք հանդիպել, և մեր աստղերը աշխատում, գործում են մեզ համար: Տես մեզ համար պատրաստուած է ոչ միայն դրախտի հանգստութիւնը, այլև այնտեղի հուրիններն էլ ահա պատրաստ են այստեղ և սպասում են մեր հաճոյքը կատարելու:

Յանկարծ կարծես թէ մի ինչ որ բան քարվանսարայում մեծ տպաւորութիւն գործեց, և ահա դեսպանին լուր տրուեց թէ չէրքէզուհին հասել է: Անհաւատները դարձեալ նոյն խնամքով և ուշադրութեամբ՝ ինչպէս մենք նկատել էինք նաւում, նրան առաջնորդում էին ուղղակի Միրզա Ֆիրուզի մօտ, բայց Մահրուքն ու Սէյիդը արգելեցին նրանց: Նրանցից ոչ ոք չէր կարողանում հասկանալ թէ նա մի լոկ ստրկուհի էր: Մէհմանդարն ինքն էլ երբ Անգլիա հասաւ, սկսեց նմանուել իր հայրենակիցներին և նրան մատուցանում էր մի յարգանք՝ որին արժանի չէր նա:

—Ո՛րտեղ տեղաւորենք տիկնոջը, հարցրեց նա դեսպանից:

—Տիկի՛ն, իրա՛ւ, բացագանչեց Միրզա Ֆիրուզը. տիկի՛ն, այդ ի՛նչ բան է: Դուք ինձանից լաւ գիտէք որ նա տիկին չէ, որ նա միայն մի ողորմելի ստրկուհի է. ուստի ի սէր Ալլի, մի թոյլ տուէք որ նրա հետ վարուեն որպէս մի տիկնոջ հետ: Նրան մի անկիւն տուէք, և թողէք այնտեղ նստի:

Այն հետաքրքրութիւնը, որ ինչպէս երեաց, չէրքէզուհին

գրգռել էլ անգլիացիներն մէջ՝ աւելի մեծ էր քան մենք կարող էինք երեակայել։ Նրանք արդէն շատ հետաքրքրուել էին մեզ տեսնելու, բայց նրան տեսնելու համար՝ նրանց հետաքրքրութիւնը շատ աւելի մեծ էր. որովհետեւ թէպէտ ոչ մի բան չէր կարող աւելի մեծ լինել քան այն հակադատները որ կար մեր մօրուքաւոր երեսներն և նրանց հարթ (գերծուած) երեսների մէջ, այնուամենայնիւ կարծես թէ նրանք բոլորովին մեզ մօռացել էին և միայն ցանկանում էին նրան՝ չէրքէզուհուն տեսնել։ Առաւօտից մինչև գիշեր նրանք խուժում էին մեր տունը և դիտում էին նրա սենեակի պատուհանները։

Բաւական չէ որ նրանք նայում էին, օտարոտի ազմուկներ էլ էին հանում. մի բան, որ ամենից տարօրինակն է, նրանց մէջ կար և՛ մի նկարիչ, որը պատրաստ սպասում էր չէրքէզուհու պատկերը վերցնելու, երբ նա երևար։

«Եթէ այս երկրում ստրուկների հետ նյայտէս են վարւում, ասացինք մենք, ուրեմն կանայքն ի՞նչ երջանիկ վիճակ պիտի ունենան»։

Յիրաւի, եթէ երջանկութիւն է կանանց համար շրջիլ առանց ներքինու, բաց երեսով, որպէսզի մարդիկ որքան ուզում են նային, և թոյլ տրուի նրանց որ ազատ կերպով գործածեն իրանց աչքերն ու լեզուները, ուրեմն անգլիացի կանայք գերազանցօրէն երջանիկ են։

ԳԼ. ԺԵ.

Դեսպանին այցելում է Պլիմըթի քաղաքագլուխը։—Նա ընթրում եւ մրոնում է անկողին, բայց չէ կարողանում քնել։

Միբզա Ֆիրուզը սաստիկ զայրացած էր որ կառավարութիւնը ոչ ոքի—մեծ կամ փոքր—չէր ուղարկել դիմաւորելու իրան՝ ցամաք իջնելիս։ Ոչ ոք նրան չէր ասել ՎՊոռամէդիդ¹⁾, ինչպէս մի պարսիկ ասում է մինչև անգամ ջհուգին, երբ վերջինս ոտքը դնում է նրա դրան սեմի վրայ, ոչ էլ որևէ մէկը հետաքրքրուել էր թէ արդեօք նրա ուղեղը առողջ վիճակի մէջ էր, կամ արդեօք նրա քէֆը լւիւ էր։

Էսթէէդալը²⁾ այդ ամենահասարակ սովորութիւնը, որ

¹⁾ Բարի էք եկել։

Մ. Թ.

²⁾ Մի պատգամաւորութիւն է որ քաղաքագետն ուղարկում է դիմաւորելու մի նշանաւոր օտարականի, երբեմն ինքն էլ է դնում։

Պարսկաստանում միշտ կատարւում է դէպի օտարականը, այստեղ բոլորովին զանցառութեան էր տրուած, և յիշելով թէ ինչ պատուով և ուշադրութեամբ էինք ընդունել անգլիական դեսպանին մեր երկրում՝ միաձայն բողոք յայտնեցինք հիւրասիրութեան պակասութեան դէմ, և ցաւեցինք որ թողել, հետացել էինք մեր հայրենիքից:

Մենք սաստիկ վրդովուած՝ յարձակուեցինք մէհմանդարի վրայ և բարձրաձայն զանգատուեցինք կառավարութեան դէմ, բայց նա իրան արդարացրեց ստելով որ Անգլիայի և Պարսկաստանի սովորութիւնները տարբեր են, և որ ինքն յոյս ունէր որ, եթէ մենք մի քիչ էլ համբերէինք՝ շուտով կը տեսնէինք որ ունայն ու դատարկ խօսքերի և հաճոյացուցիչ պատիւների փոխարէն՝ մեզ իսկական հանգստութիւն ու մխիթարութիւն կը տրուէր:

Ինչ և է, երկար ժամանակ էր ինչ մենք ընակուած էինք քարվաստարայում՝ երբ քաղաքագլուխը եկաւ դեսպանին այցելելու:

Նա եկաւ մենակ, առանց հետեորդների:

Նա ոչ եղաքի ձիեր ունէր, ոչ իր առջևից վազող ֆէրաշներ, ոչ զայլան տանողներ, ոչ կօշիկ կրողներ, ոչ էլ ֆէրաշներ՝ որ ճիպտներով ճանապարհ բաց անէին նրա համար: Նա ներս մտաւ գլխարկը ձեռին, և կարծես առանց մտածելու թէ ձրտեղ պիտի նստէր, նստաւ մի աթոռի վրայ որ ամենից մօտ էր իրան:

Միրզա Ֆիրուզը որ կենդանի քաղաքավարութիւն ու շնորհք էր, և որ կատարելապէս հասկանում էր թէ ամեն մի դասակարգի մարդ ինչ տեղ պիտի նստի սենեակում (նայած նրա աստիճանին), բոլորովին զարմացաւ, ցնցուեց երբ տեսաւ որ քաղաքապետը նստաւ մի տեղում՝ որ բաւական լաւ էր միայն մի քեդիտոյի ¹⁾ համար: Շատ խնդրելուց յետոյ՝ նրան համոզեց նստել բազմոցի վրայ, իր մօտ:

Իսկապէս եթէ մէհմանդարը մեզ ասած չլինէր թէ նա քաղաքապետն էր, մենք նրան ֆաղիբից ²⁾ մի քիչ աւելի բարձր մարդ կը կարծէինք. և թէպէտ նա մեզ հաւատացրեց որ բազմաթիւ նաւերի հրամանատարն էր ու կռուի մէջ էլ առիւծ՝ մարմնով այնքան փոքր էր և սննդան էլ հանդարտաբարոյ՝ որ մեզ համար հարկաւոր էր մեր ամբողջ երեւակայութիւնը, որպէս զի կարողանայինք համոզուել նրա մեծութեան մասին:

¹⁾ Թաղապետ կամ գիւղապետ:

²⁾ Աղբատ, չքաւոր, խեղճ:

Մ. Թ.

Մ. Թ.

Նա եօթնասուն տարեկան էր:

Անգլիայում մեր հանդիպած առաջին նշանաւոր անձը լինելով և դեսպանն էլ մեր շահերը ի նկատի ունենալով իրաւացի համարեց, որքան կարելի էր, լաւ տպաւորութիւն թողնել նրա վրայ, ուստի ի գործ դրեց այն բոլոր յարգանքն ու գեղեցիկ ոճերը, որոնց քաջ հմուտ էր:

Երեք անգամ նրա առողջութեան մասին հարցնելուց (հետաքրքրուելով թէ ի՞նչպէս էր նրա որպիսութիւնը, թէ արդեօք նրա ուղեղն առողջ էր և թէ նրա քէֆը լաւ էր) յետոյ, նա շրջուեց դէպի ինձ ու մէհմանդարը և ասաց.

— Արհմդ-օր-Ալլահ (փառք Աստուծոյ) քաղաքապետն ազնիւ անձնաւորութիւն է: Կոռուի մէջ նա անզուգական է. նա կատարեալ անձն է. մի խօսքով նա մի այնպիսի անձնաւորութիւն է՝ որի վրայ մարդու աչքերը սիրում են նայել: Մենք երջանիկ ենք որ ցամաք իջնելուց յետոյ, ամենից առաջ այսպիսի անձնաւորութեան ենք հանդիպում. սա մի հանգամանք է որ բարեբախտութիւն է գուշակում. գործներս աշող է գնում և, քաջայայտ է, որ Անգլիայի թագաւորը մեծ իմաստութեան իշխան է, որ սրա պէս մարդ է ընտրել որպէս իր ներկայացուցիչը: Այսպիսի անձնաւորութեանց հետ ծանօթանալով երկու երկրներէ մէջ եղած բարեկամութիւնը կամրապնդուի և պարսիկներն ու անգլիացիներն այսուհետեւ միմեանց հղբայրներ կը կոչեն:

Դեսպանի այս խօսքերը, մէհմանդարը վեց բառով, ինչպէս մեզ թուաց, թարգմանեց և միակ պատասխանը որ նա ստացաւ, մէկ «օ» էր:

Թէ նրա ասելիքն ինչպէս միայն այդ մէկ կարճ բառովը արտայայտուեց՝ մենք դեռ պիտի իմանանք: Դեսպանը պահ մի սպասեց իր խօսքերին պատասխան ստանալու, և վեր էր ոլորում իր բեխերը, շոյում, հարթում էր իր մօրուքը այն յուսով, որ իրան շուտով կը փոխարինուէր մեծարանաց համապատասխան խօսքերով, երբ քաղաքապետն ընդհատելով լռութիւնը, նկատեց թէ «սիրուն օր է», այն էլ ի հարկէ ոչ այն նշանակութեամբ որ Պարսկաստանում մենք կը տայինք այդ խօսքին, այսինքն թէ՛ արեւը փայլում է դեսպանի ուրախարար ժամանման առթիւ. ոչ, նա միայն ուզում էր ասել թէ՛ եղանակը լաւ է, և անձրև չէր գալու:

Մենք զարմանքով միմեանց երեսին նայեցինք, և հէնց որ նա հեռացաւ ու մէհմանդարն էլ դուրս դնաց, բուն արտայայտութիւն տուինք մեր զգացումներին:

— Դու երբ և իցէ նրա պէս էշ տեսել էիր, բացականչեց մէկը:

— Քաղաքագլուխ է նա, հմ, մի պարսկական շուն աւելի լաւ քաղաքագլուխ կը դառնար քան նա, ասաց միերկրորդը:

— Արմանդ-օլ-Ալլահ, ասաց մի երկրորդը. ուր են Ֆրանկները և ուր պարսիկները: Մի պարսիկ ուղտապան՝ այդ անհաւատից աւելի շնորհքով կը խօսէր:

Ապա ամենքս սկսեցինք գովել ու գովասանել մեր դեսպանին իր հանճարի և պերճախօսութեան համար որ իսկապէս այս դիպուածում իրան բարձրացրել էր իր առաջին ցոյցն անելով այդ խեղճ հպատակի (քաղաքապետի) առաջ:

— Իրմա, ասացինք մենք, Շահը այնպիսի մի մարդ է ընտրել, որը պարզեցնու Կանի նրան այս օտար երկրում: Նա ընտրել է մէկին, որը անհաւատների համար կը ծառայի որպէս նմոյշ՝ ցոյց տալու նրանց թէ Պարսկաստանը որքան գերիշխան է միւս երկրների վրայ:

Մեր խրախուսիչ ու գովասանական խօսքերը մինչև մի աստիճան մեղմացրին դեսպանի տհաճութիւնն ու դժգոհութիւնը, որոնց պատճառ էր դարձել այն եղանակը, որով իրան հետ ցարդ վառուել էին: Մենք էլ մեզ մի կերպ մխիթարեցինք այն մտածութիւնով, որ ինչքան որ անբարեխղճութիւն կը լինէր պարսիկներին դատել այն արար շէխով որ կառարարում է Բուշիրը, նոյնքան էլ անբարեխղճութիւն կը լինէր դատել անգլիացիներին Պիլմիթի քաղաքագլուխով:

Քարվանսարայում ճաշը համարեա նոյն ձևով էր պատրաստուում և սեղանի վրայ դրուում ինչպէս նաւումը. բայց մեր զարմանքն անչմփ եղաւ, երբ տեսանք սեղանի վրայ դրուած բոլոր արծաթեայ թանկագին զարդերը:

«Աս քարվանսարայի է, ասացինք մենք, թէ մեզ խաբում են: Պարսկաստանում մենք մեզ շատ քաղաւոր ենք համարում, երբ մի քարվանսարայում գտնուում ենք մի խեղճ, ողորմելի բաղկալ դրան մօտ նստած՝ մեզ մի կտոր հաց ու մի հատ սոխ ծախելու համար, բայց այստեղ Հաթէմ Թայի հարստութիւնը կայ»:

Մէհմանդարը մեզ հաւատացրեց որ այդ քարվանսարայ է և միայն քարվանսարայ, և որ անգլիական ամենյամի քաղաքում մենք կը գտնէինք ոչ միայն մէկ՝ այլ մի քանի այդպիսի քարվանսարաներ, ու շատ տեղերում էլ՝ դրանից աւելի լաւերը, աւելի փառաւորները:

Ինչ և իցէ, մէկ փոքրիկ գաղտնիք կար, որ մէհմանդարը մեզ համար բացատրելով, շատ պակասացրեց մեր բաւարարու-

Թիւնը, և մենք սկսեցինք կասկածել, թէ արդեօք մեր պարսկական կիսաւեր շինութիւնները (քարվանսարանները) աւելի լաւ չէին: Այդ գաղտնիքն այն էր, որ երբ մենք հաւաքելով մի իրերը պատրաստուում էինք թողնել քարվանսարան՝ մի ինչ որ փոքրիկ բան որ կոչուում էր «բիլ» (Bill) մատուցուեց մեզ, որի մէջ նշանակուած էր ամեն մի պատառ որ կերել էինք, ամեն մի մոմ որ վառել էինք և ամեն մի բաժակ որ կտորել էինք. և դրանց գինն իսկոյն վճարեցինք առանց մինչև անգամ դատաւորի կամ արդարութեան դիմելու և ոչ դժգոհութեան ձայն բարձրացնելու. հակառակ դէպքում օտարականի ապրանքը կամ ունեցածը կը գրաւէին և գուցէ իրան էլ կը բանտարկէին:

Մենք բաւական դանդաղ կերպով անցկացրինք մեր ժամանակը, մինչև հասաւ պառկելու ժամը: Մենք մեզ զուարճացնում էինք քաշելով վառարանի մօտ կախուած թելը փորձելու համար թէ իսկապէս մեզ մօտ կը դայի՞ն քարվանսարայի ստորկներն ու ծառաները: Եւ իսկապէս նրանք իսկոյն յայտնուում էին և բաւական էլ ձանձրացած էին երևում: Բայց մենք այնքան քաշեցինք թելը, որ այնուհետև ոչ ոք չէր պատասխանում. ինչքան քաշում էինք ոչ ոք չէր երևում. մենք էլ այնքան քաշել էինք որ կշտացել էինք և այլևս զուարճութիւն չէինք զգում:

Բայց երբ բաւական յոգնած՝ քնի կարիք էինք զգում, կլոր երես անգլիացի աղջիկը, որին մենք տեսել էինք առաւօտը, ներկայացաւ վառած մոմը ձեռին՝ և հրաւիրեց դեսպանին հանգատանալ, որն ուրախութեամբ ընդունեց հրաւերը:

Սա արդէն նշան էր որ բոլորս հեռանայինք: Մենք էլ ամեն մէկս յետոյ մտանք, տեղաւորուեցինք մի լաւ ծածկուած գահի մէջ, որի նմանն արդէն նկարագրուած է:

Գիշերը շատ աջող էր անցնում երբ յանկարծ զարթնեցի Միրզա Ֆիրուզի ձայնից որ գալիս էր չգիտեմ քարվանսարայի շինութեանն ուր կողմից: Ես իսկոյն ելայ անկողնուցս, խաւարի մէջ դուրս գնացի, և գտայ նրան. նա, ինչպէս ինձ թուաց, մեծ նեղութեան մէջ՝ քայլում էր դուրսը իր գիշերուան շորերով և նրա ետևից գնում էին քարվանսարայի կառավարիչն ու կինը իրանց ծառաներով հանդերձ:

Նրանք չէին հասկանում իրար: Անհաւատները բոլորովին շուարած էին, նրանք զարմանում էին թէ դեսպանն ինչ էր ուզում իր բարկութեամբ որ կատաղութեամբ նա արտայայտում էր պարսկերէն և անգլիերէն խառն բառերով:

Ինձ տեսնելուն պէս՝ նա բացագանչեց.

— Մեռնում եմ, ես մեռնում եմ, սրանք սպանեցին ինձ.

մայ, քանդուի սրանց տները, ջրհաննամը գնան բոլորը։
Հետաքրքրուելով բանից դուրս եկաւ որ, քարվանսարա-
յի մարդիկը ենթադրելով որ մենք տաք կլիմայից եկած լինե-
լով շատ կը մըսէինք, դեպքանի անկողնում մայրքան վերմակ-
ներ էին դիզել, որ նրանց տակ պառկելուց մի քանի բոպէ
յետոյ, նա սկսել էր խեղդուել։

Նա փախել էր կարծես թէ աներկրայ մահից և ապա-
տանուել էր մի նրբանցքում և իր աղմուկով ու գոչիւններով
իր շուրջն էր հաւաքել քարվանսարայի բոլոր մարդկանց։

Նրան հանգստացնելով մենք կրկին մտանք մեր ան-
կողինները. բայց անչափ զարմացանք, երբ տեսանք թէ անհաւատ
կանայքն ու աղջկերքը ինչպէս անսիրտ կերպով շարունակ
խառնուում էին տղամարդկանց հետ, և թէ ինչքան անհոգու-
թեամբ մարդիկ տեսնում էին որ իրանց կանայքը սպասաւո-
րում էին մեզ և կատարում այն պաշտօնները որ մենք կատա-
րել ենք տալիս միայն մեր հարեմներում...։

Մենք տեսանք որ ի՞նչ մի տարբերութիւն չկար տղամարդ-
կանն ու կանանց սենեակների մէջ, ինչպէս կայ Պարսկաստա-
նում։ Նրանք—մարդ ու կին նոյն սենեակումն էին գնում, ու-
րովհետեւ եթէ այդպէս չլինէր՝ այդ քարվանսարայի ննջարաննե-
րում քնողները չէին կարող բոլորը միաժամանակ միասին
դուրս գալ գետպանի բարձրացրած աղմուկի վրայ,

Այդ գիշերը կանայքն այնքան զբաւիչ չէին հրկում ինչպէս
երեւցել էին ցերեկը, որովհետեւ նրանց երեսները վրայ կային
թղթի փոքրիկ կտորներ, որ մենք կարծեցինք թէ թալիսմա-
ներ էին որ փակցրուել էին կամ նրանց գեղեցկութիւնը պահ-
պանելու՝ կամ չար աչքից ազատ պահելու՝ և կամ դիւթելով
չթողնելու, որ նրանց վրայ կնճիռներ ու մազեր երեւային։

Լուսցման արարողութեան գործը վատ էր գնում մեզ հա-
մար, որովհետեւ ամեն տեղ ջուր կար բացի այնտեղ՝ ուր մենք
էինք ուզում։ Մի փոքրիկ սենեակում՝ որը մեզ ցոյց տրուեց,
այնպէս մի հնարք էր բանեցնուել, որ ջուրը կարծես թէ կա-
խարդական զօրութեամբ սրընթաց ներս էր հոսում և խեղոյն
աներկոյթանում։ Մեր շատրուաններից շատ աւելի զարմանա-
լի էր։

Այս բանը զբաւեց մեր ջէլովտարների և մէյթարների ու-
շաղրութիւնը, և երբ նրանք ցանկանում էին զուարճանալ և ժա-
մանակ անցկացնել՝ գալիս խաղում էին այս ջրի հետ և իրենց
այդ խաղով սաստիկ զայրացնում էին ֆրանկներին։

Եթէ այդպիսի մեքենաներ որ արդիւնք էին մեծ հանճարի,
Պարսկաստանում լինէին՝ փոխանակ մի մութ սենեակում փա-

կելու՝ նրանց կղնէին Շահի առաջ օրը ցերեկով և հնարողին էլ պատույ զգեստ կը տրուէր:

Ճիշտն ասած՝ մենք միմեանց հետ վիճաբանելուց յետոյ նոյն եզրակացութեան եկանք, որ անգլիացիք բարդացնում են այն՝ ինչ որ բնութիւնը կամեցել է պարզ լինի:

Գլ. Ժգ.

Դեսպանը շարունակում է իր ճանապարհորդութիւնը:—Ուղեկառքերի նորութիւնը Պարսիկների համար:—Հաջի Բաբայի նկատողութիւնները անգլիական ճանապարհորդութեան մասին:

Մէհմանդարը մեզ յայտնեց, որ մենք պիտի պատրաստուէինք ուղևորուելու դէպի մայրաքաղաքը: Մեր իշխանաւորը փոքր ինչ ցնցուեց, որովհետեւ նա սպասում էր որ մի նշանաւոր ֆրանկ պիտի ուղարկուէր աթոռանիստից իրեն դէպի Լոնդոն առաջնորդելու համար, և որ սպասելով այդպիսի մէկի հասնելուն՝ ինքը թերևս ժամանակ կունենար վայելելու հանգստութեան քաղցրութիւնը այդքան երկար ճանապարհորդութիւն անելուց յետոյ:

Նա ակնկալում էր նոյնպէս, որ այստեղ իրեն համար արած կը լինէին այնպիսի կարգադրութիւն՝ որպիսին Պարսկաստանում են անում, երբ մի դեսպան կամ նշանաւոր անձն անցնում է մեր քաղաքներից, և որ մենք այդպիսի մի կարգադրութիւնից շատ կօգտուէինք, որովհետեւ մենք լաւ յիշում էինք թէ վերջին անգամ անգլիական դեսպանը Պարսկաստանից անցնելիս՝ ինչպէս էր իրան հարստացրել այն պաշարներով, որ նա ժողովել էր այն քաղաքներից ու գիւղերից, որոնց միջով նա անցել էր:

Մենք նաև յիշում էինք թէ քանի հաւատացեալներ տուածել էին ի պատիւ անհաւատների, և մտածում էինք, որ այստեղ կը զուարճանայինք տեսնելով որ անգլիացի երկրագործներն էլ ֆալախայի կենթարկէին և իրանց ոտների վրայ կը ստանային այն հարուածներից մի քանիսը, որոնցից ստացել էին պարսիկ ուսիբաթները ¹⁾:

Սակայն մեր բոլոր յոյսերը ի դերև ելան երբ, մէհմանդարը մեզ ասաց, որ հետեւալ օրը, առաւօտեան աղօթքի ժամանակից մի քիչ յետոյ, մի ուղեկառք պատրաստ կը լինէր մեզ տանելու մայրաքաղաք: Նա ազդարարեց մեզ պատրաստ

1) Երկրագործ, հպատակ:

լինել մի որոշեալ ժամի, որովհետև նա հաւաստիացրեց որ այդպիսի կառքերի ընդունելը այնքան ինքնիշխան և խիստ մարդիկ են՝ որ չէին սպասի որևէ մարդու հաճոյքին, չէին սպասի նոյն իսկ իրանց թագաւորի համար, եթէ վերջինս պատահամբ մէկ կամ երկու ժամ ուշանար հարկաւոր գործով:

Եւ նրա խօսքերն իրականացան, որովհետև հետեւեալ առաւօտը, երբ մենք հազիւ վերջացրել էինք մեր մօրուքների սանտրելը և դեռ չէինք որոշել ղըբլէն՝ աղօթելու համար՝ մեզ վախեցրեց մէհմանդարի ներկայութիւնը, որը շտապով հրամայեց մեզ աճապարել դէպի կառքը, ասելով որ ոչ մի բոպէ չպէտք է կորցնել:

— Բայց ինչի՞ համար այսքան շտապել յանուն Հօսէյնի, հարցրի ես: Միթէ դեռ մի ամբողջ օր չկայ մեր առաջ: Արևն այնքան տաք չէ այստեղ, ինչպէս մեր երկրում, որ մենք պարտաւորութիւն զգանք կանուխ առաւօտանց ճանապարհուել մեր հանգստատեղից:

— Մենք ոչինչ գործ չունինք արևի տաքութեան հետ, պատասխանեց մէհմանդարը: Այստեղ ժամանակ չեն վատնում, ամեն մի բոպէ նշանակութիւն ունի:

— Բայց ո՞վ է ժամանակ վատնում, բացականչեց Մոհամէդ բէգը, որ դեռ իր ծնկների վրայ էր և իր շրթունքներով կըրկնում էր «Ալլահ, ների՛ր ինձ»: Միթէ՞ մարդ աղօթելով ժամանակ է վատնում: Մեր օրհնեալ մարգարէն...

— Մարդ, գոչեց մէհմանդարն ընդհատելով նրան, կառապանի ի՞նչ փոյթն է օրհնեալ Մարգարէն:

Յանկարծ լսուեց մի եղջերափողի ձայն, նման այն բանի ձայնին, որ գործ է ածւում մեր բաղնիքներում կանանց բաղնիք հրաւիրելու համար: Այդ ձայնը, մեզ ասուեց, յայտարարում էր որ կառապանի համբերութիւնը վերջին աստիճանին էր հասած: Այդ ձայնին հետեւեց դեսպանի ձայնը: Նա որոտաց:

— Ա՛յ դուք պիղծ մարդիկ, այ այրւած հայրերի զաւակներ, ինչո՞ւ էք ուշացնում, չէ՞ք տեսնում որ Ֆրանկներն սպասում են. դէ, շուտ արէ՛ք, կապեցէ՛ք ձեր զէնքերը և հեծէ՛ք:

Առանց մի խօսք ասելու, մենք հաւաքուեցինք, գօտեպնդուեցինք, մեր փամփշտակները կապեցինք, վերցրինք մեր հրացանները և սեմից դուրս գնալիս՝ մեր ուղիղ (աջ) ոտները առաջ դնելով ու «Բիսմիլլահ» ասելով՝ թողինք քարվանսարան և դուրս ելանք փողոց:

Դեսպանն ինձ կանչելով ասաց որ ես իր հետ պիտի գնայի, և Սէյիդը, Մահրուբը և չէրքէզուհին էլ միասին՝ բայց պատուիրեց որ միւսներին ճանապարհ ձգէի առանց ուշացնելու:

Մէհմանդարը չորս հոգու տեղաւորելով ուղեկառքի մէջ, ուզում էր մի հինգերորդ մարդ էլ մտցնել՝ երբ բարձր աղա-
ղակները նրան կապ տուին:

— Յանուն Ալլիի, հօրդ հոգին վկայ որ այլ ևս տեղ չկայ
այստեղ մենք կը մեռնենք:

Որքան աւելի մէհմանդարն աղաչեց, այնքան աւելի նրանք
ընդդիմացան. նրանք շատ հանգիստ կերպով նստել էին իրանց
կրունկների վրայ, ըստ մեր սովորութեան, և ամեն անկիւն
բռնուած էր: Ի վերջոյ, մէհմանդարը մեծ ուժով ներս գցեց մի
ֆրանկ, որը պիտի ուղեկցէր նրանց մինչև Լոնդոն, փակեց
դուռը, բարձրացրեց խոհարար Հասանին, սափրիչ Ֆէրէյ-
դունին նստացրեց կառքի ծածկի վրայ և, մինչև մենք ասացինք
«Ալլահը ձեզ հետ», կառքը նետի պէս սլացաւ:

Իմ ծննդեան օրից՝ ես դեռ երբէք այդպիսի զարմանալի
բան չէի տեսել:

Թէ Հասանը և թէ Ֆէրէյդունը՝ ամենքի առաջ՝ նստել էին
մի անքօղ ֆրանկ աղջկայ կողքին, որը կարծես թէ շատ քիչ
փոյթ ունէր այնպիսի մարդկանց շփումից, որոնք դաւանում
էին բոլորովին տարբեր կրօն:

Անգլիացւոց բնաւորութեան ամենատարօրինակ գիծը այն
է՝ որ նրանք ոչ մի բան անմաքուր չեն համարում: Նրանք
այնպէս շուտ կը դիպչեն մի հրէայի՝ ինչպէս դիպչում են ի-
րանց ցեղակիցներից մէկին, և, դրանից յետոյ էլ՝ ոչ մի ար-
տաքոյ կարգի լուացման կարիքը չեն զգալ...

Բայց, իսկապէս, ոչինչ բան չպիտի զարմացնի մեզ, երբ
ի նկատի ունենանք որ Ֆրանկստանի բոլոր ազգերի թագա-
ւորները, լորդերը և համայնքները սիրում և ուտում են ան-
մաքուր գազաններ:

Մէկ ժամից յետոյ դեսպանը ճանապարհորդեց. ինքը, մէհ-
մանդարն ու ես մէկ կառքում՝ իսկ չէրբէզուհին ու նրա սպա-
սաւորները մի ուրիշում: Ո՛չ մի ձեռով ճանապարհորդութիւնը
դեռ ինձ այնքան զուարճութիւն չէր պատճառել, որքան պատ-
ճառեց կառքով գնալը: Այս բանի մէջ, անգլիացիք անշուշտ ա-
ւելի բարձր են պարսիկներից, որովհետեւ թէև մեր թախթը
(վանը ¹⁾) շատ հաճելի բան է, սակայն ոչ մի բան չէ կարող
կառքից ²⁾ աւելի հանգիստ ու յարմար լինիլ:

Թախթէվանում նստած ժամանակ՝ երբ ջորիներն սկսում
են միջակ ընթացքով քայլել, կամ թէ երբ նրանցից մէկը 10-

1) Պատգարակ՝ որ տարւում է երկու ջորիներով:

2) Ուղեկառք՝ որ գործ էր ածւում շոգեկառքից առաջ:

ժարական յառաջ է գնում, իսկ միւսը միայն ծեծուելով՝ մարդ տարօրինակ շարժումներ է ենթարկւում. սակայն կառքում ամեն բան հաճելի է: Կառքն այնքան հանգիստ շարժում ունի, որ մարդ կարող է իր աղօթքն ասել նրա մէջ, դայլան ծխել և ճաշել:

Սկզբում երբ մտանք կառքի մէջ, օդի մեծ պակասութիւն կար: Մի քանի ապակիները վեր էին քաշուած. սակայն մենք չկարողանալով նրանց վայր թողնել, մօտ էր որ խեղդուէինք, մինչև մի անհաւատ մեզ ցոյց տուեց հնարքի գաղտնիքը:

Նա հարց եմ տալիս թէ՛ արդեօք երբ և իցէ կառքերը կ'ընդհանրանան Պարսկաստանում, որովհետև վերջիվերջոյ, ինչ կայ որ ձիուց աւելի լաւ բան լինի մարդու տանելու համար: Ձիու ընդհանուր գործունէութիւնն է որ պարսկին դարձնում է այն՝ ինչ որ է—այսինքն գործունեայ, ճարպիկ և մեծ գործի համարձակ ձեռք զարնող. այն ինչ Ֆրանկը այսպիսի կառքերով շրջելով՝ բռնում է այն տեղը որ կանայք պիտի բռնեն: Ֆրանկը ստորացնում է իր տղամարդութիւնը նրանով, որ նա նստում է կառքի մէջ փափուկ բարձերի վրայ, պատսպարուած տաքից ու ցրտից, փոխանակ նստելու կոշտ թամբի վրայ, իրան ենթարկելով եղանակի փոփոխութեանը, որ կոշտացնում, զօրեղացնում է մարմինը:

Մենք ճանապարհորդում էինք մի երկրի միջով, որ աւելի լաւ պահուած ու ստուգուած էր, քան Թէհրանի թախտը զաջարի ¹⁾ պարտէզները և Սպահանի Հաշտ Բէհէշտը ²⁾: Ճանապարհի վրայ ոչ մի քարի կտոր չէր երևում: Մենք ենթադրեցինք որ գուցէ Ղիններն ու փէրիններն են այդպէս մաքուր պահում, որովհետև մենք ոչ մի այդպէս լաւ մաքուր պահուած բան չէինք տեսել մեր երկրում: Այն ժամանակ միայն, երբ Շահը մուտք էր գործում մեր քաղաքներից մէկը, ժողովրդին ստիպում էին նրա ճանապարհը մաքրել:

Մենք յաճախ հարցնում էինք իրար թէ արդեօք մեր գալտեան առթիւ չէ՞ր որ այդքան մաքրութիւն տիրում էր, բայց մէհմանդարը մեզ հաւատացրեց որ ամբողջ Անգլիան այդպէս է: Մենք հաւատացինք նրա խօսքին, մանաւանդ երբ նկատեցինք որ մեր անցքը այդ երկրի միջով՝ ոչ այնքան տալաւորիչ էր որքան մի շարք ուղտերի անցնելը անապատի միջով: Մարդիկ նայում էին մեզ, բայց փոխանակ մինչև գետին գլուխ ի-

¹⁾ Դաջարների գահը:

²⁾ Ութը դրախտը: Մի փառաւոր պալատ էր Սպահանում որ այժմ քար ու քանդ է եղած:

ջեցնելու մեզ, ինչպէս մեզ հրամայուել էր անել անգլիական դեսպանին, երբ նա մտնում էր Պարսկաստան՝ նրանք միայն ծիծաղում և մաքով ցոյց էին տալիս մեզ իրարու:

Ամբողջ առաջին օրը մենք ճանապարհորդեցինք, և գիշերը հանդստացանք մի քարվանսարայում, որ աւելի գեղեցիկ էր քան Պլիմըթինը: Եւ որքան զարմացանք երբ իմացանք որ այդ օրը մենք մօտաւորապէս երեսուն ֆարսաղ ճանապարհ էինք կտրել—մի տարածութիւն՝ որ մեր երկրում երեք չորս օր կը տևէր մինչև անցնելինք:

Այստեղ ոչ ջորի բառնալ կար, ոչ բեռներ վայր ձգել, ոչ ձիերի մէջքից զանգատուել, ոչ եաղդան, ոչ անօթներ ու կաթսաներ, ոչ եփ ու թուխ, ոչ խոհարար տանել, այլ ամեն բան մի ըոպէում պատրաստուով էր, կարծես թէ Շահն ինքն էր սպասուում, կարծես թէ ամիսներ առաջ ամբողջ երկրից նըպաստներ էր հաւաքուել:

Մենք համաձայնեցինք, որ եթէ Իսմայիլ բէգ-է-Թէլայի-ին ¹⁾ տրուէր ամենազօրաւոր ֆիրմանը և վաղօրօք ուղարկուէր Սպահան, Պարսկաստանի ամենաառատ քաղաքը պաշար հաւաքելու և պատրաստութիւններ տեսնելու արքայից արքային ընդունելու համար, նա ամենեւին չէր կարող անել այն՝ ինչ որ մենք տեսանք այստեղ, ուր ամեն բան կատարուում էր ամենազարմանալի հանգստութեամբ, չնայած, որ ինչպէս պարզ երևաց, երբեք կախաւ լուր չէր տրուած մեր ժամանման մասին:

Այն ըոպէին, երբ մեր կառքերը երկացին, ամեն մարդ շար-ժուեց մեզ մի որևէ կերպով օգտակար լինելու համար, կարծես թէ այդ մարդկանց մէջ մարդարէներ ու աստղագէտներ կային, որ զեկուցել էին մեր ժամանումը: Նրանք բոլորն էլ կասես մեզ չափ գիտէին, թէ մեզ ինչ էր հարկաւոր, ինչ բանի կարիք ունէինք, որովհետև նոանց մեր կողմից մի խօսք ասելու արին մեզ համար ամեն ինչ որ մեզ հարկաւոր էր:

Ո՞վ չէ տեսել մի կարաւանի կամ մինչև անգամ մի շարք բեռնաւորուած ուղտերի ճանապարհուելը Պարսկաստանում, առանց հազարաւոր գողում գողիւնների և ընդհանուր վիճաբանութիւնների, «իրաւունք» կամ «ոչ իրաւունք» բառերը թռչելիս բերանից բերան՝ այնքան արագութեամբ, ինչպէս ճիպոտները իջնում են ֆալախկային վրայ: Սակայն այստեղ, Ալին վկայ է, որ ոչ մի բառ չասուեց: Այստեղ ձիերը յօժարակամ վազում էին կառքերի մօտ և պատրաստուում էին լծուելու Կա-

¹⁾ Ոսկէ Իսմայիլը՝ որ Շահի սիրելին էր:

ապանները բոլորն էլ լաւ հազնուած էին, մտրակները ձեռքերում պատրաստ, մենք մտնում էինք կառքը և թէպէի համբերու ժամանակ չանցած՝ արդէն սլանում էինք:

Երբ հասանք քարվանսարան, փոխանակ վկայ լինելու (ինչպէս Պարսկաստանում) մի ընդհանուր վիճաբանութեան ու կռուի (ծառաների և տէրերի, խոհարարների և ջորեպանների միջև՝ ամեն մէկն աշխատելով մի տեղ գտնել գիշերելու համար), այստեղ տեսանք, որ ամեն բան կարգին էր ամեն բան որոշուած էր, և տիրում էր ամենազարմանալի կարգապահութիւնը: Այստեղ ամեն մի նորեկ՝ թափօրով տարւում էր մի սենեակ, որն այնքան իրն էր լինում, որ կարծես թէ քսան տարի շարունակ այդտեղ ընակուելիս լինէր: Այդ սենեակում նա գտնում էր իր համար վառարանը վառուած, պատերից կախուած թելեր՝ որոնցով նա սպասաւորներին կանչէր: Նրա համար ամեն յարմարութիւն կար այդ սենեակում, ուր նա որքան աւելի աղմուկ էր հանում, այնքան աւելի աղմուկի պատճառ էր դառնում և այնքան աւելի ուրախանում էին քարվանսարայի տէրերը:

Երբ ճաշ էք պատուիրում, դուք զարմանում էք, երբ տեսնում էք թէ ինչքան աշխույժ ու եռանդ է տիրում ամբողջ տան մէջ. ամեն մարդ եռանդով շարժւում է պատուէրը կատարելու բայց Պարսկաստանում մի երկար օր ճանապարհորդելուց յետոյ, մենք շատ երջանիկ ենք համարում մեզ, եթէ քարվանսարայում մենք կարողանում ենք մի փաւ պատրաստել տալ և ուտել առանց նախապէս մեր խոհարարին ծեծելու: Սակայն ես այս էլ պիտի ասեմ, որ ինչպէս գիշերը յաջորդում է ցերեկին՝ այնպէս էլ մենք երբէք մի պատառ հաց չէինք ուտում, երբէք դէպի աջ կամ ձախ կողմը չէինք թեքւում, երբէք մի քարվանսարայից դուրս չէինք գնում առանց կրելու Անգլիայի բոլոր բաների անգերծանելի հետեանքը—այսինքն առանց հատուցանելու այդ «բիւլ» կոչուածը, որ ներկայացւում էր մեզ:

Գլ. Ժէ.

Նրանք հասնում են Բաթ եւ մօտենում են մայրաքաղաքին:—Հաջի Բաբան նկարագրում է թէ անգլիական ընդունելութիւնը ինչ տպաւորութիւն է թողնում Միրզա Ֆիրուզի վրայ:

Հետեեալ օրը մենք նոյնքան ճանապարհ դնացինք ինչքան առաջին օրը: Մենք նոյնքան հանգիստ կերպով անցանք մի քանի մեծ քաղաքներից և տեսանք այնպիսի նոր ու զարմանա-

լի բաներ, որոնց մասին գրելու համար՝ հարկաւոր էր Շահի դրան ծառայող բոլոր միրզաների գրիչները:

Մենք յատկապէս մի քաղաքում սպասեցինք տեսնելու այն՝ ինչ որ շատ անսովոր բան է երևում ֆրանկների մէջ—այսինքը բաղնիքը: Քաղաքն ինքը կոչւում է Համամ(բաղնիք) և մեզ շատ տարօրինակ թուաց, որ ֆրանկներն այդքան նշանակութիւն էին տալիս մի բաղնիքի, որից կայ ամեն մի պարսկական դիւղում և մեր քաղաքների գրեթէ ամեն մի փողոցում ու ամեն մի պատուաւոր պարսիկի տանը:

Բայց թէ ի՞նչու այդ Համամը այդքան նշանակութիւն ունի, նրա համար, որ այդ տեղի ջրերը, ինչպէս Բրուսայի—նը որ գտնւում է Ստամբուլի մօտ, բուժիչ յատկութիւն ունին, և մենք շատ զուարճացանք տեսնելով այն հնարքները, որ գործ էին դրւում հիւանդներին առողջացնելու համար:

Դեսպանի ուսը ցաւում էր և նա դրանից բաւական նեղանում էր: Այն ֆրանկը որ մեզ ցոյց տուեց այդ հաստատութիւնը, ցոյց տուեց նաև մեզ անմաքուր գաղանի մազերից շինուած մի խողանակ, և ասաց, որ եթէ դրանով լաւ շփուէր ուսը, խկոյն ցաւը կը կտրուէր:

Այս գործիքի (խողանակի) տեսքը շատ սարսափեցրեց մեզ. կարծես թէ օձ տեսանք: Անհաւատը յետոյ հրաւիրեց մեզ մտնել մի լճակի մէջ, ուր շատ ֆրանկներ—մարդիկ ու կանայք—զուարճանում էին. բայց մենք արդէն մէկ անգամ բաւական պղծուել էինք խողանակի տեսքից, և դրականապէս մերժեցինք կատարել նրա խնդիրը:

Բաղնիքները թունդ վիճաբանութիւն յարուցին մեր և մէհմանդարի մէջ՝ անմաքրութեան խնդրի մասին: Մենք պընդում էինք թէ պարսիկները ամենամաքուր ժողովուրդն են աշխարհում և ֆրանկները՝ ամենակեղտոտը:

—Օրինակի համար դուք անգլիացիներդ, ասացի ես, հազիւ թէ երբեկեց բաղնիք էք գնում: Դուք լուանում էք ձեր ձեռքերն ու ոտքերը և յետոյ ձեզ մաքուր էք համարում, այն ինչ Պարսկաստանում ամենահասարակ մարդը չէ կարող մէկ շաբաթ անցկացնել առանց իր ամբողջ մարմինը լուանալու. հարուստ, նշանաւոր մարդիկը հօ ամեն օր են լողանում:

—Կարող է այդպէս լինել, ասաց մէհմանդարը. բայց ձեր մաքրութիւնը միայն այնքան ժամանակ է տևում, որքան դեռ ջրի մէջ էք, որովհետև երբ ջրի միջից դուրս էք գալիս, կրկին հագնում էք ձեր հանած կեղտոտ շապիկը, որ շաբաթներով ձեր հագին է եղել: Դուք հագնում էք ձեր վարտիկը, որ հօրից որդի է անցնում, հագնում էք ձեր ոչխարի մորթէ վերաբկու-

ները, որ սերունդից սերունդ գործ էք անում. իսկ մենք, մենք մեր սպիտակեղէնը փոխում ենք ամեն օր. մեր մէջ ամենաաղքատ մարդը գոնէ շաքաթը մի անգամ գլխից մինչև ոտները լուանում, մաքրում է իրան:

— Ինչ օգուտ ունի շորերով մաքուր լինելը, ասացի ես, երբ նա պղծւում է խոզի միս ուտելով: Օրհնեալ Մարգարէն վկայ է, որ երբ մենք վերադառնանք Պարսկաստան, քսան տարուայ կրկնակի աղօթքն էլ չէ կարող սրբել մեզ այն ապականութիւնից, որով մենք հաւանականաբար կը վարակուինք ձեր մէջ ապրելով:

— Զուր մի խօսէք, ասաց նա, դուք սպանէք, և կը տեսնէք որ ինքներդ էլ աներկբայաբար կուտէք խոզի միսը, նախ քան գործներդ կը վերջացնէք մեզ հետ:

Նա գրեթէ ինձ հիւանդացրեց այդպիսի գարշութեան մասին խօսելով:

Մենք կրկին մտնելով մեր կառքերը, շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի անգլիական մայրաքաղաքը:

Գիշերը մենք հասանք մեր հանգստատեղին, ուր դեսպանին հանդիպեցան անգլիացւոց Շահի Դռնից ուղարկուած երկու միրզաներ, որոնք եկել էին երկու կառքով և երկու թագաւորական սուրհանդակներով, և որոնց պատուիրուած էր ամեն բան պատրաստել նրա (դեսպանի) դիւրութեան և յարմարութեան համար: Նրանք արդէն մի սեղան էին պատրաստել, որի վրայ շարուած էին զանազան տեսակ կերակուրներ, պտուղներ և շարքաթներ, և հէնց որ դեսպանը կառքից իջաւ, նրանք իսկոյն հրաւիրեցին նրան սեղան նստել:

Մենք նկատեցինք որ Անգլիայի թագաւորի կողմից աւրած այս կարգադրութիւնը բաւական հաճոյացրեց դեսպանին, և յոյս ունեցանք որ հետեւալ առաւօտը մեզ էսթէէլբալ ¹⁾ կը գային, որովհետև մեզ յայտնուեց որ միայն տասը ֆարսաղ էլ մնում էր մինչև հասնէինք քաղաքը, և որ մենք անտարակոյս կը հասնէինք այնտեղ, նախ քան մուէզզինը ²⁾ միջօրէի աղօթքի կը հրաւիրէր հաւատացեալներին:

Այս լուրը մեզ ուրախ տրամադրութեան մէջ դրեց: Դեսպանը խորհրդակցեց Սէյիդի հետ, թէ ինչ դաբա ³⁾ հագնէր քաղաքը մուտ գործելիս, թէ ինչ շալ փաթաթէր գլխարկի շուր-

¹⁾ Ընդառաջ:

²⁾ Աղօթքի հրաւիրող մուլան:

³⁾ Ղաբա՝ պարեգոտ, կապայ:

Մ. Թ.

Մ. Թ.

Մ. Թ.

ջը, և հրամայեց որ իր ադամանդազարդ կոթ ունեցող դաշոյնը պատրաստ պահուէր:

Շատ դէպքերում ես նկատել էի որ մեր թուխ երեսներն ու սև աչքերը անհաճոյ չէին երևացել անգլիացի աղջիկներին, ուստի ես հազայ միայն մի մաքուր շապիկ, որը ինչպէս նկատել էի, կարող էր մի մեծ անցազիր լինել անգլիացու հաւանութեանը համեմուտ: Ես պնդացրի գոտիս, և հագնելով իմ լայն թեզանիքով վերարկուն՝ լայնացրի թիկունքս, որչափ կարելի էր:

Մենք բոլորս էլ հոգ տարանք լաւ որոշելու մեր զովֆերը ¹⁾ մեր ականջների ետևում: Սէյիդը գերծեց դեսպանի գըլուխը, իսկ ես իմս թողի մինչև հանդիպէինք սափրիչ Ֆէրէյ-դունին:

Ձէրքեզուհին ամեն ժամանակից աւելի պինդ էր ծածկուել:

Թէպէտ մենք աստեղագէտ չունէինք մեզ հետ, որ մեզ ասէր թէ ձրն է բարեյաջող ժամը քաղաքը մտնելու համար, այնուամենայնիւ քանի որ դեսպանը նախորդ երեկոյին մի լաւ գուշակութիւն (omen) էր ունեցել, մենք լիայոյս ու գոհ էինք որ մեր աստղը փայլում էր պայծառ:

Մենք մտանք մեզ համար պատրաստուած կառքը: Բաւական յուզուած էինք մտածելով թէ մեր ներկայ հանգամանքների ներքոյ քաղաքը մուտ գործելու դէպքը ինչքան կարևոր պէտք է լինէր, և բոլորս պատրաստ էինք արդարութիւն անելու մեր Շահի պատուարժանութեանը: Դեսպանն ակնկալում էր որ իրան կը պատուէին էսթէէղբալով և մենք կասկած չունէինք, որ իրան կը պատուէին էսթէէղբալով և մենք էլ կասկած չունէինք, որ այդ պատիւը կը տրուէր նրան:

Դեսպանի հետ նոյն կառքը մտան երկու անգլիացի միր-զաները, որոնց մենք ասացինք թէ այդպիսի դէպքերում պարսիկները որչափ տարրեր ձևով են մօտենում քաղաքին: Մենք հաւաստիացրինք նրանց որ մեր սովորութիւնն է այդպիսի հանդիսաւոր դէպքերում շատ դանդաղ շարժուել, շատ ծանր յառաջ գնալ—ինչ որ մեծ հանդիսաւորութիւն է տալիս,—յայտնեցինք որ մեծարանաց ճառեր են խօսուում, որ մենք ճանապարհին ծխում ենք, մեր շաթիրները ²⁾ վազում են մեր ձիերի առաջից, և, որ, մի դեսպանի՝ քաղաքը մուտ գործելու ժամանակ՝ առատ ճիւղտներ են մատակարարւում ամբողին, որպէս զի մարդիկ հիւանան ոստիկանութեան աջալուրջ հսկողու-

¹⁾ Վարս, ականջների ետևի մազերը:

Մ. Թ.

²⁾ Թազաւորի, իշխանի և ականաւոր անձանց առաջից վազող ֆէրաշներ:

Մ. Թ.